

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**

«MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ»

Əlyazması hüququnda

Məmmədov Məmməd Pənah oğlu

(MAGİSTRANTIN A.S.A.)

«Məsğulluq və yerli özünüidarəetmə orqanları» mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İstiqamətin şifri və adı İİM020000 Mühəndis iqtisadiyyatı və idarəetmə

**İxtisasın şifri və adı İİM020012 «Strateji idarəetmə»
(menecment)**

Elmi rəhbər

(A.S.A., elmi dərəcə və elmi ad)

i.e.d., prof. Həsənov H.S.

Magistr proqramının rəhbəri

(A.S.A., elmi dərəcə və elmi ad)

i.e.n., dos. Məmmədov M.H.

Kafedra müdiri (A.S.A., elmi dərəcə və elmi ad) prof. K. A. Şahbazov

BAKİ - 201 5

MÜNDƏRİCAT

Giriş

FƏSİL I. MƏŞĞULLUĞUN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

- 1.1. Məşğulluğun mahiyyəti və məzmunu
- 1.2. Məşğulluğun quruluşu və formaları
- 1.3. Məşğulluğun prinsipləri və funksiyaları

FƏSİL II. MƏŞĞULLUĞUN TƏMİN EDİLMƏSİNDƏ YERLİ ÖZÜNÜ İDARƏETMƏ ORQANLARININ FƏALİYYƏT MEXANİZMİ

- 2.1. Yerli özünü idarəetmə sistemində məşğulluğa proqram-məqsədli
yanaşmanın xüsusiyyətləri
- 2.2. Yerli özünü idarəetmə orqanlarında sosial proqramların hazırlanması və
reallaşdırılmasında proqram-məqsədli yanaşma
- 2.3. Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici investisiya qoyuluşunun əhalinin
məşğulluq səviyyəsinə təsirinin qiymətləndirilməsi

NƏTİCƏ

ƏDƏBİYYAT

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Müasir dövrdə bləşəriyyəti narahat edən problemlər arasında əhalinin məşğulluğu prosesində baş verən dəyişikliklərlə bağlı məsələlər mərkəzi yerlərdən birini tutur. Təsadüfi deyildir ki, indi dünya əhalisinin sürətli artımı və məşğulluq prosesində baş verən dəyişikliklər ayrı-ayrı dövlətlərin beynəlxalq aləmdə və ölkə daxilində yeritdikləri siyasətə daha çox təsir göstərir və həmin məsələlərə «məşğulluq obyektı» verərək, onların qoyuluşu və həlli məsələsinə yeni mövqelər və normalardan yanaşılmasını ön plana çəkir.

Məşğulluğu sosial-iqtisadi kateqoriya olmaqla insanın mövcud olmasının təbii şərti, zərurəti adlandırmaq olar. Məşğulluq hər hansı şəxs üçün sağlam həyat tərzı və gəlir mənbəyidir, iş yerinin olmasıdır. Məşğulluq potensial əməyin, əmək fəaliyyətinin reallaşması, insanın müəyyən, konkret əmək kooperasiyasında iştirakı deməkdir. Bu baxımdan məşğulluğun həm iqtisadi, həm sosial təbiəti, məzmunu vardır. Məşğulluq həm də işçinin funksional, konkret peşə fəaliyyəti ilə bağlıdır. Məşğulluğa hər bir fərdin, işçinin fəaliyyəti, həm də məşğulluğun strukturu və formaları baxımından da yanaşmaq olar. İstər fərdi, istərsə də kollektiv baxımından məşğulluğu işsizliyin inkarı da adlandırmaq olar.

Eyni zamanda məşğulluğun təmin edilməsini Azərbaycanda dövlət və özəl qurumlarla bərabər yerli özünüidarəetmə orqanlarının ümdə vəzifələrindən biri və ərazinin sosial inkişaf problemlərinin həllinin mühüm istiqamətlərindən biridir.

Tədqiqatın məqsədi. Magistr dissertasiyasının məqsədi müasir şəraitdə ölkəmizdə əhalənin məşğulluğunun təmin edilməsində yerli özünü idarəetmə orqanlarının fəal və effektiv iştirakı imkanlarının elmi və təcrübəvi cəhətlərini araşdırmaqdan ibarətdir.

Tədqiqatın obyektı məşğulluğun təmin edilməsində yerli özünü idarəetmə orqanlarının iştirakı formaları və istiqamətləridir.

Tədqiqatın predmeti. Məşğulluğun təmin edilməsi yerli özünü idarəetmə orqanlarının rastlaşdığı idarəetmə münasibətləri və bu prosesin mexanizmləri, alətləri və üsullarıdır.

Dissertasiya işinin nəzəri-metodoloji əsasını məşğulluğun təmin edilməsi ilə bağlı olan nəzəriyyələrin əsas müddəaları, həmin nəzəriyyələrdən doğan fikirlər, sistemləşdirmələr və ümumiləşdirmələr təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yenilikləri aşağıdakılardır:

- məşğulluğun əsas aspektləri tədqiq olunmuşdur;
- məşğulun quruluşu və formaları sistemləşdirilmişdir;
- məşğulluğun prinsipləri və funksiyalarının müasir çalarları üzə çıxarılmışdır;
- yerli özünüidarəetmə sistemində proqram-məqsədli idarəetmənin xüsusiyyətləri tədqiq edilmişdir;
- yerli özünüidarəetmə orqanlarında sosial proqramların hazırlanması və reallaşdırılmasında proqram-məqsədli yanaşma məsələləri tədqiq olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazasını ölkə və xarici alim və mütəxəssislərin elmi əsərləri, müvafiq qanunvericilik aktları, statistik məlumatlar və s. təşkil edir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Magistr dissertasiyasında imüasir şəraitdə məşğulluğun təmin edilməsində yerli özünüidarəetmə orqanlarının iştirakı formalarının müəyyənləşdirilməsi tədqiqatın praktiki əhəmiyyətə malik olmasına dəlalət edir. Aparılan araşdırmalar nəticəsində məşğulluq və yerli özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyəti ilə əlaqədar irəli sürülən fikir və tövsiyələrin tətbiq edilmə imkanlarını daha da genişləndirir.

Dissertasiya işinin strukturu.

FƏSİL I. MƏŞĞULLUĞUN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Məşğulluğun mahiyyəti və məzmunu

«Məşğulluq» - sosial-iqtisadi kateqoriya olub, bir çox aspektlərə malikdir. İqtisadi ədəbiyyatlarda ona faydalı bir iş görmək, təhsil almaq, iqtisadiyyatın hər hansı bir sahəsində çalışmaq, uşaqlara və yaşlı adamlara xidmət göstərmək, orduda qulluq etmək və sair fəaliyyət növü kimi baxılır.

Məlum olduğu kimi, insanların malik olduğu əmək qabiliyyəti və ya iş qüvvəsi yalnız əmək prosesində həqiqətə çevrilir, gerçəkləşir. Çünki hər bir konkret istehsal prosesi öz dəyişilməz şərti kimi əşya-maddi (istehsal vasitələri) və şəxsi (iş qüvvəsi) amillərin birləşməsi nəticəsində baş verir. İstehsal prosesi və ya maddi amillər tərəfindən texnologiya, şəxsi amillər tərəfindən isə əmək kimi çıxış edir.

Məşğulluq və onun formalaşmasını səciyyələndirən proseslər müəyyən iş yerlərinin tutulması üzrə olan əməklə, işlə bağlıdır. Ancaq elə-belə götürüldükdə, məşğulluğu hər hansı bir əməklə, işlə eyniləşdirmək olmaz. Yəni məşğulluğun formalaşması prosesi müəyyən şəxslərin iş yerləri arasında bölüşdürülməsi (paylanması, yerləşdirilməsi) və onların sonuncularla birləşməsi prosesi ilə eyni olub, iş qüvvəsinin gələcək fəaliyyət göstərməsi prosesi ilə, daha doğrusu, məşğul olan işçilərin müəyyən məqsədyönlü fəaliyyət göstərməsi prosesi ilə bağlıdır. İqtisadi kateqoriya olaraq məşğulluq iş qüvvəsi daşıyıcılarının (əmək qabiliyyətli əhalinin) iş yerləri arasında bölüşdürülməsi və onların istehsal vasitələri ilə birləşməsi üzrə obyektiv surətdə mövcud olan real gerçəklikdə yaranan məcmu münasibətləri özündə əks etdirir. Müəssisə, sahə, region və xalq təsərrüfatı səviyyəsində bu və ya digər şəxslərin müəyyən məşğulluq vəziyyətindən və ya belə məşğulluq vəziyyətinə nəhayət verilməsindən və yaxud da hansı bir müddətə isə bu cür məşğulluq vəziyyətinin yaradılmasının mümkün olmadığından danışmaq olar. Bu cür məşğulluq vəziyyətinin formalaşması üzrə mövcud olan məcmu münasibətlər məşğulluq iqtisadi kateqoriyasının məzmununu təşkil edir.

Məşğulluq prosesində insanlar arasında yaranan münasibətlər sosial-iqtisadi xarakter daşımaqla, təkcə əmək prosesini deyil, həm də məşğulluq prosesinin özünün formalaşmasını əhatə edir. Məşğulluq Qahirən əmək kimi təzahür etsə də, əməklə məşğulluq sinonim olmayıb bir-birindən fərqlənirlər. Belə ki, əgər əmək insanların şüurlu, məqsəduyğun fəaliyyətidirsə, məşğulluq müəyyən iş yerlərində işçinin konkret əmək kooperasiyasına qoşulmaq üzrə mövcud olan ictimai münasibətdir. Əmək prosesi başlamazdan əvvəl məcmu işçilər iqtisadiyyatın sahələri arasında bölüşdürülməli və istehsal vasitələri ilə təmin olunmalıdırlar. Bu isə o deməkdir ki, məşğulluq münasibətləri əmək prosesindən qabaqda gedən prosesdir, onun sələfidir. Bu baxımdan məşğulluq kateqoriyasını aşağıdakı ünsürlərə bölmək olar:

1. Əmək qabiliyyətli əhalinin işə cəlb edilməsi;
2. Məşğulluğun özü və ya əmək prosesi;
3. İş qüvvəsinin azad edilməsi.

Əmək qabiliyyətli əhalinin əmək fəaliyyətinə cəlb edilməsi məşğulluğun ilk mərhələsini və ya başlanğıc mərhələsini təşkil edir. Bu mərhələdə işçilər öz aralarında və istehsal vasitələri ilə birləşirlər. Onların əmək prosesinə cəlb edilməsi istehsalın normal fəaliyyət göstərməsinin mühüm şərtlərindən biridir. İkinci mərhələdə bilavasitə əmək prosesi baş verir. Eyni zamanda ilk mərhələdə əmək fəaliyyətinə cəlb edilmiş iş qüvvəsinin istifadə edilməsi, onların istehsal vasitələri ilə birləşməsi, istehsalın amillərinə çevrilməsi həyata keçirilir. Bu proses iş qüvvəsinin keyfiyyətinin əməyin texnika ilə silahlanması səviyyəsinə uyğun olmasını tələb edir.

Üçüncü mərhələdə isə birinci mərhələdə işə cəlb edilənlərin işdən azad edilməsi prosesi baş verir. Bu prosesin nəticəsində məşğul olanların müəyyən bir qismi məcmu iş qüvvəsi olmaqdan qalır və istehsal vasitələrindən ayrı düşür. Beləliklə, məşğulluq - cəlb edilmə, əmək prosesi və azad edilmə prosesi kimi üç mərhələni özündə əks etdirən sosial-iqtisadi prosesdir. Məşğulluğun mərhələləri (ünsürləri) başqa ardıcılıqla da baş verə bilər. Məsələn, məşğulluq, azad edilmə və cəlb olunma. Bu halda azad \ edilmiş işçilər yenidən işə cəlb edilirlər. Bu onunla

şərtlənir ki, cəlb edilən əmək ehtiyatları təkcə əhalinin təbii artımı hesabına deyil, həm də azad edilmiş işçilər hesabına həyata keçirilir. Beləliklə, məşğulluq yuxarıda deyilən və müəyyən özünəməxsus ümumilik təşkil edən hissə və ünsürlərin qarşılıqlı əlaqələrinin və asılılıqlarının məcmusunu özündə əks etdirir. Bu mənada məşğulluq müəyyən daxili quruluşa malikdir. Məşğulluğun qeyd etdiyimiz hissə və ünsürlərinin qarşılıqlı surətdə fəaliyyət göstərməsi obyektiv zərurətdir və cəmiyyətin yaşamasının əsasını təşkil edir.

Məşğulluq - iş yerləri ilə təmin edilmələri üzrə işçilər arasındakı münasibətlərin və istehsal vasitələri ilə iş qüvvəsinin birləşməsinin tarixi xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən sosial- iqtisadi prosesdir. O, ictimai əmək bölgüsü ilə bağlı olub, bütün ictimai-iqtisadi quruluşlar üçün xasdır. Bütün formasiyalarda cəmiyyət üzvlərinin əmək prosesində məşğul olmaları əmək ehtiyatlarının mühüm iqtisadi məzmununu ifadə edir. Bütün cəmiyyətlərdə iş qüvvəsinə, mövcud iş yerlərinə əmək məhsuldarlığının səviyyəsinə olan tələb əmək prosesində tətbiq edilən maşın, avadanlıq və s. istehsal vasitələrindən asılıdır. Əhalinin məşğulluğunun bu maddi zəminləri, onların inkişaf istiqamətləri və səviyyələri, habelə istifadəsinin sosial-iqtisadi nəticələri - bu zəminin təkrar istehsalı prosesinin həyata keçirildiyi ictimai- iqtisadi şəraitdən asılıdır.

Məşğulluq, həm də bir iqtisadi kateqoriya kimi, müəyyən cəmiyyət və keyfiyyət tərəflərinə malikdir. Məşğulluğun cəmiyyət tərəfi dedikdə - əmək qabiliyyətli əhali ilə mövcud iş yerləri arasındakı nisbətlik, keyfiyyət tərəfi dedikdə isə iş qüvvəsindən istifadənin səmərəlilik dərəcəsi başa düşülür. Bu səbəbdəndir ki, inkişaf etmiş sivil bazar sisteminin mövcud olduğu ölkələrdə qanunauyğun olaraq çalışırlar ki, istehsal həm tam öz həcminə uyğun olaraq fəaliyyət göstərsin və həm də əmək qabiliyyətli əhalinin tam məşğulluğu təmin edilsin. Çünki bu prosesin səmərəli təşkil edildiyi cəmiyyətlərdə və ölkələrdə həm faydalı məhsullar və xidmətlər istehsalına nail olunur və deməli, həm də əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşmasına təminat verilir. Buna görə də təsadüfi deyildir ki, tarixi inkişafın müxtəlif mərhələlərində məşğulluqla bağlı problemlərin tədqiqinə həmişə xüsusi maraq göstərilmiş və bu sahədə bir sıra nəzəriyyələr yaranmışdır. Bunların ən

mühümlərindən biri «klassik» nəzəriyyədir. Məşğulluğun «klassik» nəzəriyyəsinə görə, bazar iqtisadiyyatı üçün «tam məşğulluq» adi hal, ən yaxşı iqtisadi siyasət isə «dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə etməməsidir». Onların fikrincə, bazar iqtisadi sistemi iqtisadiyyatda daxili resursların tam istifadə edilməsi üçün şərait yaradır. Ancaq onlar eyni zamanda etiraf edirdilər ki, iqtisadiyyatda bəzən bir sıra səbəblər nəticəsində (quraqlıq, siyasi çəkişmələr, müharibələr, birjadakı iflaslar və s.) qeyri-normal vəziyyət nəzərə çarpsa da ümumiyyətlə, bu vəziyyət çox uzun müddət çəkmir. Bazar iqtisadiyyatına məxsus mexanizmlər vasitəsi ilə iqtisadiyyat özünü tənzimləyir və tezliklə tam məşğulluq şəraitində istehsalın səviyyəsi avtomatik olaraq bərpa olunur. Məşğulluğun «klassik» nəzəriyyəsində iki əsas istiqamət diqqəti cəlb edir:

Birincisi, bu nəzəriyyəyə görə, tam məşğulluq şəraitində istehsal olunmuş məhsulların alınması üçün çəkilən məcmu xərclərin səviyyəsinin aşağı olması halı mümkün deyildir;

İkincisi, məcmu xərclərin səviyyəsi doğrudan da kifayət dərəcədə olmazsa, tənzimlənən qiymət əmək haqqı və faiz dərəcəsi kimi vacib ünsürlərin qısa bir zamanda işə salınması nəticəsində məcmu xərclərin səviyyəsinin aşağı salınması heç də istehsalın real həcmnin, məşğulluğun və real gəlirlərin aşağı düşməsinə səbəb olmur.

Klassiklərin nəzərinə, bazarın tənzimlənməsinin əsas ünsürlərindən olan faiz dərəcəsinin tərəddüdləri bir tərəfdən, qiymətlərin və əmək haqqının nisbətlərinin elastikliyinə, digər tərəfdən isə kapitalist iqtisadiyyatında tam məşğulluğa təminat verir. Onlar belə güman edirdilər ki, tənzimlənən bu iki mexanizm birlikdə tam məşğulluğu labüd edir. Bundan əlavə, onlar kapitalizmə özünü tənzimləyən və tam məşğulluğa nail olmuş bir iqtisadi sistem kimi baxdıqlarından iqtisadiyyata dövlətin müdaxiləsini lazımsız bilirdilər. Onların məntiqi fikrinə görə, dövlətin iqtisadiyyata qarışmaması onun iqtisadi siyasətinin əsasını təşkil etməlidir.

Məşğulluğa dair nəzəriyyələr arasında «neoklassik» nəzəriyyə də özünəməxsus yer tutur. Bu nəzəriyyənin ən görkəmli nümayəndələri A.Marşall (1842-1924-cü illər), A.Piqu (1877- 1959-cu illər) və başqalarıdır. Məşğulluğa dair

«neoklassik» nəzəriyyənin ən mühüm müddəaları A.Piqunun 1923-cü ildə nəşr edilmiş «İşsizlik nəzəriyyəsi» adlı məşhur əsərində irəli sürülmüşdür.

A.Piqunun nəzəriyyəsinə görə, əmək bazarında qeyri- təkmil rəqabət hökm sürür və o əməyin qiymətinin yüksəlməsinə gətirib çıxarır. Buna görə də sahibkarlar üçün buraxılan məhsulun dəyərinin yüksəlməsini təmin edən yüksək ixtisaslı kadrlara yüksək əmək haqqı vermək daha əlverişlidir. Çünki onların yüksək əmək məhsuldarlığı nəticəsində işçi heyətini xeyli azaltmaq (belə bir prinsip mövcuddur ki, bir adamı işə qəbul edib, ona yüksək əmək haqqı vermək, aşağı əmək haqqı ilə 5-6 nəfər adam işə qəbul etməkdən yaxşıdır) mümkündür.

Ümumiyyətlə götürüldükdə, neoklassik nəzəriyyə tərəfdarları məşğulluğun iki amildən: 1) əmək məhsuldarlığının son həddindən (əməyə tələbi müəyyən edir) və 2) fəhlələrin real əmək haqları ilə qiymətləndirdikləri əməyin «ağırlıq» dərəcəsindən (əməyin təklifini şərtləndirir) asılılığını əsaslandırıbmışlar. Bu konsepsiya da öz növbəsində, iki əsas prinsipə əsaslanır: birincisi, əməyin təklifi real əmək haqqının təklifinə uyğun surətdə baş verir; ikincisi, real əmək haqqının hərəkəti normal əmək haqqının hərəkəti ilə düz mütənasiblik təşkil edir. Buna görə də normal əmək haqqı üzrə hər bir bağlanmış saziş onun real səviyyəsini müəyyən edir. Buradan da neoklassik nəzəriyyənin əsas nəticəsi meydana çıxır ki, guya məşğulluğun səviyyəsi fəhlələrin öz «əllərindədir». Əgər onlar real əmək haqlarının azaldılmasına razılıq verərlərsə, bununla işsizliyin səviyyəsinin aşağı düşməsinə şərait yaratmış olarlar.

XIX əsrin ikinci yarısında K.Marks (1818-1883-cü illər) özünün məşhur «Kapital» əsərində kapitalizmdə işsizliyi daha ətraflı tədqiq edib öyrənmiş və belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, texniki tərəqqinin artması ilə əlaqədar olaraq hər işçiye düşən istehsal vasitələrinin kütləsi və dəyəri artır, nəticədə əməyə olan tələb kapital yığımının artım surətindən geridə qalır ki, bu da işsizliyin yaranmasına səbəb olur. Onun fikrinə görə, işsizlik kapital yığımının ümumi qanununun təsirinin nəticəsidir. Kapital yığımı və onunla birlikdə istehsalın təmərküzləşməsi kapitalın sabit hissəsinə nisbətən onun dəyişən hissəsinin nisbi azalmasına səbəb olur, çoxlu maşın və xammal hərəkətə gətirmək üçün daha az əmək kütləsi kifayət edir.

Buradan da əməyə tələbin nisbətən azaldılması və işsizliyin artması irəli gəlir. K.Marksın yazdığı kimi, «... kapitalist yığımları daim, həm də öz gücü və öz həcminə proporsional surətdə nisbətən artıq fəhlə əhali, yəni kapitalın öz orta artması tələbatına nisbətən artıq, buna görə də gərəksiz və ya əlavə fəhlə istehsal edir... Fəhlə əhali kapital yığımları istehsal etməklə, özünü nisbi artıq əhaliyə çevirən vasitələri də getdikcə daha artıq miqyasda istehsal edir. Bu, kapitalist istehsal üsuluna xas olan əhali qanunudur ».

Burada kapitalist istehsal münasibətləri ilə şərtlənən nisbi əhali artıqlığının mövcud olmasında ifadə olunan əmək qabiliyyətli əhalinin məşğulluq dərəcəsi və xarakteri öz əksini tapdığından K.Marks onu işçi əhalinin məşğulluğu qanunu adlandırmışdır. Bununla belə o da kapitalist istehsalının tsiklik inkişafının işsizliyin əmələ gəlməsinə təsirini lazımi səviyyədə açmamışdır. K.Marksdan sonra iqtisadi nəzəriyyədə işsizliyin iqtisadiyyatın tsiklik inkişafı ilə izah edilməsi sabit ənənə halını almışdır. Belə ki, əgər iqtisadiyyat tsiklik inkişaf edirsə, bu zaman yüksəliş və aşağıdüşmə təsərrüfatın inkişafı ilə yanaşı davam edir və nəticədə, istehsalatdan işçilərin azad olması, istehsalın səviyyəsinin aşağı düşməsi və işsizlər ordusunun çoxalması prosesi daimi hal alır.

Məşğulluq nəzəriyyələri arasında «Məşğulluğun, faizin və pulun ümumi nəzəriyyəsi» (1936-cı il) kitabının müəllifi C.Keyns (1883-1946-cı illər) tərəfindən irəli sürülmüş müddəalar xüsusi maraq doğurur. Bu əsərində C.Keyns klassik nəzəriyyənin əsaslarını «dağıtmış» və makroiqtisadi məsələlər üzrə iqtisad elmi tarixində çevriliş edərək, müasir məşğulluq nəzəriyyəsinin əsaslarını yaratmışdır.

Məlum olduğu kimi, məşğulluğun klassik nəzəriyyəsinin müddəalarına mühüm bir amil mane olurdu ki, bu da tez-tez təkrar olunan və uzun sürən işsizlik və inflyasiyanın daim davam etməsi idi. Əgər 1924-cü və 1927-ci illərdə baş verən müvəqqəti iqtisadi tənəzzülləri müharibə və başqa səbəblərlə izah etmək mümkün olurdusa, 1929-1933-cü illərdə bütünlükdə kapitalist dünyasını bürümüş böhranı, bu illərdə baş verən «böyük durğunluq» zamanı meydana çıxan dərin iqtisadi tənəzzülü və bunun nəticəsində yaranmış görünməmiş kütləvi işsizlik və inflyasiyanın tüğyan etməsini heç cür izah etmək mümkün deyildir. Məhz 1929-1933-cü

illərdə kapitalizmi bürümüş ümumi böhranın dərsləri əsasında C.Keyns Qərb iqtisadçıları arasında iqtisadiyyatın dövlət-inhisarçı nizamlanmasının zəruriliyi fikrini irəli sürdü. 30-cu illərdə kapitalizm dünyasında işsizlik dağıdıcı hal aldığından C.Keynsin kapitalist istehsalının təhlilində məşğulluğu çıxış nöqtəsi kimi götürməsi təsadüfi deyildir.

C.Keyns özündən əvvəlki klassiklərin və neoklassiklərin məşğulluq nəzəriyyələrini rədd edərək belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, kapitalizmdə tam məşğulluğa təminat verən bir mexanizm yoxdur və iqtisadiyyat işsizliyin yüksək səviyyəsi və inflyasiyanın olduğu bir zamanda da balanslaşdırıla bilər. Burada tam məşğulluq qanunauyğunluqdan çox, təsadüfi xarakter daşıyır. Kapitalizm özünü tənzimləyərək, sonsuzluqadək çiçəklənən bir sistem deyildir. C.Keyns neoklassiklərin fikirlərinin əksinə olaraq yazırdı ki, fəhlələrin pulla ödənilən əmək haqqının aşağı salınmasına razılaşmalarına hazır olmaları heç də işsizliyin dərmanı deyildir. C.Keynsə görə, məşğulluq səviyyəsi əmək haqqının dəyişməsi ilə deyil, istehlak və investisiyaya sərf edilən gözlənilən xərclərdən yaranan səmərəli tələbin dinamikası ilə müəyyən edilir. Onun fikrincə, məşğulluğun və milli gəlirin səviyyəsi resurslara olan tələb və onların qiymətlərinin dəyişməsi ilə deyil, məhz səmərəli tələblə müəyyən edilir. Səmərəli tələb də, öz növbəsində, sahibkarların maksimum mənfəət əldə etmək cəhdlərindən və deməli, son nəticədə gözlənilən mənfəət əldə etmək normasından asılıdır.

Səmərəli tələb yuxarıda deyildiyi kimi, iki komponentdən: istehlak və investisiyadan yaranır. Yalnız bu iki komponent müəyyən nisbətlikdə olduqda və zəruri səviyyəyə gəlib çatdıqda, tam məşğulluğa nail olmaq mümkündür. Beləliklə, C.Keyns işsizliyin kapitalizm cəmiyyətinin daxili «çatışmamazlıqlar» və rəqabət sistemi ilə bağlı olduğunu etiraf etməyə məcbur olmuşdur.

Bu deyilənlərdən aydın olur ki, əmək qabiliyyətli əhəlinin tam və səmərəli məşğulluğunun təmin edilməsi bütün sivilizasiyalı ölkələrdə dövlətin qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri hesab edilir.

1.2. Məşğulluğun quruluşu və formaları

İctimai faydalı fəaliyyətdə məşğulluq dedikdə, bütünlükdə cəmiyyət tərəfindən zəruri və faydalı hesab olunub qəbul edilən hər hansı bir əmək fəaliyyəti sahəsindəki məşğulluq forması başa düşülürdü. Məşğulluğun informasiyasını cəmiyyətdə adamların yaşayış vasitələri əldə etmələrinin yeganə mənbəyi olan şəxsi əməkləri hesab edildiyindən əmək qabiliyyətli bütün cəmiyyət üzvlərinin özlərinin malik olduqları əmək qabiliyyətlərinə uyğun olaraq ictimai faydalı əməkdə iştirak etmələri zərurəti ilə bağlı idi.

Məşğulluğun ikinci və öz miqyasına görə mühüm forması iqtisadiyyatdakı məşğulluq idi. Buraya iqtisadiyyatın bütün sahələrində məşğul olan fəhlələr, qulluqçular, kolxozçular, şəxsi-yardımcı kənd təsərrüfatında məşğul olanlar (fermerlər), koope-rativləşməmiş bəzi kустarlar və kəndlilərin məşğul olduqları xüsusi əmək sahələri daxil edilmişdir.

Məşğulluğun üçüncü forması ictimai əmək dairəsindəki (ictimailəşdirilmiş) məşğulluq olub, buraya yalnız fəhlə və qulluqçuların məşğul olduqları əmək sahələri aid edilmişdir.

Məşğulluğun dördüncü formasını isə şəxsi (xüsusi) əmək dairəsindəki məşğulluq təşkil edir. Buraya ev təsərrüfatındakı, habelə kolxozçuların, fəhlə və qulluqçuların bir hissəsinin şəxsi yardımçı kənd təsərrüfatı sahəsindəki məşğulluğu daxil edilirdi. Hazırda bu məşğulluq forması öz əhəmiyyətini itirmiş və əsasən kəndli (fermer) təsərrüfatlarında çalışan sahibkarlarda və fermerlərdə təcəssüm olunmuşdur.

Məşğulluğun bu əsas formalarından başqa ölkədə onun xüsusi formaları da xeyli yayılmışdır. Bunlara aşağıdakılar aid edilirdi:

Tam olmayan iş vaxtı (tam olmayan iş günü və ya iş həftəsində) rejimində əmək - buraya əsas etibarilə məhdud əmək qabiliyyətinə malik olanlar (qocalığa görə pensiyaçılar və əlillər) və yaxud tam iş günü ərzində işləmək imkanı olmayanlar (ev və şəxsi həyatı təsərrüfatda məşğul olanlar, tələbələr) aid idi.

Evdə iş - buraya ailə vəziyyətinə və sağlamlığına görə evdən kənarda işləmək imkanı olmayıb mütəşəkkil qaydada ictimai istehsala cəlb olunanlar aid edilirdi.

Əmək semestri (rübü) təhsildən kənar boş vaxtlarında tələbələrin mövsümi və müvəqqəti məşğulluğunun təşkil edilməsi metodu idi.

Əvəzçiliklə işləmək əsas iş yerlərindən kənarda iş vaxtından sonra işçilərin normal müddətdə ardıcıl olaraq pulla iş yerinə yetirməyə cəlb edilməsi.

Bu məşğulluq formalarının bir çoxu indi də qalmaqda olub, əmək qabiliyyətli əhalinin iş yerləri ilə təmin edilməsində özünəməxsus rol oynasa da, iqtisadçılar arasında həmin formaların məşğulluq səviyyəsinə təsiri eyni cür qiymətləndirilmir və bu sahədə müxtəlif mövqelər vardır.

Ümumiyyətlə götürüldükdə, keçmiş SSRİ-də məşğulluq problemlərinin tədqiqi ilə məşğul olmuş iqtisadçıların bir çoxu məşğulluq dedikdə, bütünlükdə əmək qabiliyyətli əhalinin ictimai istehsalın müxtəlif sahələri və dairələrində işləməsinə və ya ictimai faydalı fəaliyyətlə təmin edilməsini, əmək qabiliyyətli əhalinin ictimai təsərrüfatda, şəxsi yardımçı, xüsusi və ev təsərrüfatında, habelə başqa növ faydalı əmək dairəsində, məsələn, təhsildə məşğul olmalarını nəzərdə tutur, tam məşğulluq dedikdə, birincisi, əmək qabiliyyətli əhalinin ictimai təsərrüfatda tam məşğulluğunu və ikincisi, əmək qabiliyyətli əhalinin ictimai faydalı əməkdə tam məşğulluğunu başa düşürdülər.

Fikrimizcə, bazar iqtisadiyyatı şəraitində əhalinin tam məşğulluğuna əmək qabiliyyətli əhalinin maksimum ictimai istehsala cəlb edilməsi kimi deyil, əmək və təhsil hüququ ilə birlikdə ictimai istehsalda işləmək arzusu və ehtiyacı olanların işlə təmin edilməsi üzrə vətəndaşlar qarşısında dövlət vəzifəsini özündə əks etdirən bir hal kimi baxılmalıdır.

Məşğulluq quruluşu bir sıra kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri ilə səciyyələnir. Onun kəmiyyət göstəricilərinə iqtisadiyyatın sahələrində və fəaliyyət dairələrində məşğul olan işçilərin sayı ilə əmək ehtiyatlarının sayı, maddi və qeyri-maddi istehsal dairələrində, dövlət və xüsusi bölmədə məşğul olanların sayı, ayrıca iqtisadi rayonlarda, şəhər və kənd yerlərində məşğul olanların sayı arasındakı

nisbətlər və s. daxildir. Keyfiyyət göstəricilərinə isə məşğul olanların yaş-cins quruluşu, təhsil səviyyəsi, ixtisası, peşəsi, iş stajı, ailə vəziyyəti və s. aiddir.

Müasir mərhələdə məşğulluq iqtisadiyyatın inkişafı və əhalinin rifahının yüksəldilməsinin mühüm amillərindən birini də dövlətin sosial siyasətinin tərkib hissəsini təşkil edir. «Məşğulluq haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanununda onun sosial-iqtisadi mahiyyəti öz əksini aşağıdakı kimi tapmışdır. Orada deyilir ki: «Məşğulluq - Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının, Azərbaycan Respublikasında daimi yaşayan vətəndaşlığı olmayan şəxslərin və əcnəbilərin Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə zidd olmayan və bir qayda olaraq, onlara qazanc (gəlir) gətirən hər hansı fəaliyyətidir». Bu qanunda ölkə əhalisinin məşğulluq quruluşunun sosial-iqtisadi mahiyyəti, daha doğrusu məşğul əhali kateqoriyasına hansı şəxslərin aid edilməsi də öz konkret və aydın ifadəsini tapmışdır. Qanunun "Məşğul şəxslər" adlanan 2-ci maddəsində deyilir ki: "Məşğul şəxslərə" aşağıdakılar aiddir:

- muzdlə işləyən, o cümlədən əmək müqaviləsi (kontraktı) ilə tam və ya tam olmayan iş vaxtı ərzində haqq müqabilində iş görən, habelə haqqı ödənilən başqa işi (xidməti) olanlar;
- sahibkarlar, fərdi əmək fəaliyyəti ilə məşğul olanlar, mülkiyyətində torpaq payı olanlar;
- haqqı ödənilən, vəzifəyə seçilən, təyin və ya təsdiq edilənlər;
- Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrində və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq yaradılmış başqa silahlı birləşmələrdə xidmət edənlər;
- əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi, məzuniyyət, ixtisasartırma, tətillər, istehsalatın dayanması və ya başqa səbəblər ilə əlaqədar iş yerlərində müvəqqəti olmayanlar;
- Azərbaycan Respublikasının ərazisində qanuni əsaslarla haqqı ödənilən əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər;
- Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənarda qanuni əsaslarla əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları.

Göstərilən fəaliyyət növlərini əhalinin təkrar istehsalı prosesinin ahəngdar surətdə həyata keçirilməsi, ölkənin bütövlüyü və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, habelə ictimai təkrar istehsalın arası kəsilməz bir proses kimi həyata keçirilməsi baxımından üç qrupa ayırmaq olar:

1. İqtisadiyyatda haqqı ödənilən fəaliyyətlə məşğul olanlar. Onlar cəmiyyətin əsas sərvətini (əşya və mənəvi) yaradanlardır. Bu fəaliyyət növü ilə məşğul olanlar yaratdığı sərvətlərlə həm özlərinin və həm də başqa ictimai fəaliyyət sahələrinin təkrar istehsalı və inkişafı üçün zəmin hazırlayırlar.

2. Azərbaycan Respublikasının Ordusunda xidmət edənlər. Onlar bilavasitə pul gəlirləri gətirən fəaliyyət növü ilə məşğul olmasalar da, ölkəmizin və dövlətimizin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün zəruri olan fəaliyyət sahəsində çalışmaqla iqtisadiyyatda məşğul olan əhalinin dinc şəraitdə işləməsini təmin edirlər.

3. İstehsalatdan ayrılmaqla təhsil alanlar. Onlar isə təbii yolla əmək qabiliyyətli yaşını ötmüş əhalinin yerini doldurmaq üçün ehtiyatda olan və hazırlanan nəsildir.

İqtisadiyyatda məşğul olanların özlərini də iqtisadi proseslərdə iştirak etmək xarakterinə görə üç mühüm yarımqruplara bölmək olar:

1. Muzdlu işçilər. Ən çox sayda olan əmək qabiliyyətli məşğul əhalidir. Onlara öz iş qüvvəsini satmaqla məşğul olan şəxslər aid edirlər.

2. İşəgötürənlər (sahibkarlar). Onlara əhalinin iqtisadi cəhət dən ən fəal hissəsi daxildir. Bunlara işəgötürənlər - sahibkarlar və öz mülkiyyətçilik hüququnu reallaşdıran şəxslər daxildir.

3. Özüməşğul olanlar. Bu kateqoriya şəxslərə daimi əsaslarla muzdlu iş qüvvəsindən istifadə etmədən öz hesabına işləyənlər, istehsal kooperativlərinin üzvləri daxildirlər.

Dünya, MDB və Azərbaycanın təcrübəsində başqa təsnifatdan da istifadə olunur. Beynəlxalq təsnifata əsasən məşğulluq statusu alanlar aşağıdakı altı qrupa bölünürlər:

1. Muzdlu işçilərə;

2. İşəgötürənlərə;
3. Öz hesabına işləyən şəxslərə;
4. İstehsal kooperativlərinin üzvlərinə;
5. Ailə üzvlərinə kömək edənlərə;
6. Status üzrə təsnifləşdirilməmiş işçilərə.

Bu təsnifatı rəhbər tutaraq məşğulluğun tərkibi və xarakterini geniş təhlil etmək, lazımi elmi təcrübi əhəmiyyətli təkliflər işləyib hazırlamaq olar.

1.3. Məşğulluğun prinsipləri və funksiyaları

Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən radikal iqtisadi islahatlar ictimai həyatın bütün sahələrində olduğu kimi, məşğulluq sahəsində də müəyyən prinsiplərin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında, «Məşğulluq haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanununda və başqa dövlət sənədlərində əks etdirilməsinə gətirib çıxarmışdır. Bu prinsiplər özünü mövcud bazar iqtisadiyyatının reallığında təzahür etdirir. Həmin prinsipləri daha dərinlən təhlil edib öyrənmək üçün ilk növbədə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının «Əmək hüququ u» adlanan 35-ci maddəsinə müraciət etmək lazımdır. Burada deyilir ki:

I. Əmək fərdi və ictimai rifahın əsasıdır.

II. Hər kəsin əməyə olan qabiliyyəti əsasında sərbəst surətdə özünə fəaliyyət növü, peşə, məşğuliyyət və iş yeri seçmək hüququ vardır.

III. Heç kəs zorla işlədilər bilməz.

IV. Əmək müqavilələri sərbəst bağlanır. Heç kəs əmək müqaviləsi bağlamağa məcbur edilər bilməz.

V. Məhkəmə qərarı əsasında şərtləri və müddəaları qanunla nəzərdə tutulan məcburi əməyə cəlb etmək, hərbi xidmət zamanı səlahiyyətli şəxslərin əmrlərinin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar işlətmək, fəvqəladə vəziyyət və hərbi vəziyyət zamanı vətəndaşlara tələb olunan işləri gördürmək hallarına yol verilir.

VI. Hər kəsin təhlükəsiz və sağlam şəraitdə işləmək, heç bir ayrı-seçkilik qoyulmadan öz işinə görə dövlətin müəyyənləşdirdiyi minimum əmək haqqı miqdarından az olmayan haqq almaq hüququ vardır.

VII. İşsizlərin dövlətdən sosial müavinət almaq hüququ vardır.

VIII. Dövlət işsizliyinin aradan qaldırılması üçün bütün imkanlardan istifadə edir».

«Məşğulluq haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda əhalinin məşğulluq prinsipləri isə öz konkret ifadəsini aşağıdakı kimi tapmışdır:

Birinci prinsip. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında həkk olunmuş məşğulluğun ilk prinsipi - hər kəsin əməyə olan qabiliyyəti əsasında sərbəst surətdə özünə fəaliyyət növü, peşə, məşğuliyyət və iş yeri seçməindən ibarətdir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında və əmək qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş xüsusi hallardan başqa (məhkəmənin qərarı, hərbi və fəvqəladə vəziyyət zamanı) vətəndaşların məcburi əməyə cəlb edilməsinə yol verilmir və heç kim zorla işlədilə bilməz. Əməklə məşğul olmaq yeganə səmərəli fəaliyyət növü deyildir. Təhsil almaq, ev təsərrüfatında işləmək, uşaqların tərbiyəsi ilə məşğul olmaq, ictimai işlərdə çalışmaq, dini fəaliyyətlə və sairə məşğul olmaq da əmək fəaliyyətinə bərabər sayılan işlərdir. Həyata keçirilən bazar islahatları, istehsal vasitələrinin özəlləşdirilməsi, hər hansı bir yerdə yaşamaq hüququna malik olmaq və ölkə ərazisində azad surətdə hərəkət etmək və sair hallar qeyd edilən prinsipin həyata keçirilməsinə geniş zəmin yaradır. Bundan əlavə, həmin prinsipin həyata keçirilməsi xeyli dərəcədə də adamların yaşayış mənbəyinin mövcud olması dərəcədən asılıdır. Sonuncunun mövcud olmaması, məsələn, işsizlərdə, xüsusilə də uzun müddət işləməyənlərdə belə imkanın mövcud olmaması, onların hər hansı bir işlə məşğul olmaq imkanını sual altına alır.

İkinci prinsip də yuxarıda deyilən dövlət sənədlərindən irəli gəlir və onun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, vətəndaşlar fəaliyyət növü, peşə, məşğuliyyət və iş yerini sərbəst seçmək hüququna malikdirlər. Bu isə o deməkdir ki, dövlət hər bir vətəndaş üçün əmək və sərbəst məşğulluq seçmək hüququnun həyata keçirilməsinə məsuliyyət daşıyır. Özünə sərbəst məşğuliyyət seçmək hüququnu reallaşdırmaq üçün çoxlu sayda insanların dövlətin köməyinə böyük ehtiyacı vardır. Məsələn, gənclər ilk dəfə əmək fəaliyyətinə başlayarkən, hələ tam təsəvvür etmir ki, hansı sahədə və hansı işlərdə çalışmaq daha əlverişlidir. Buna görə də peşə yönümü, peşə seçmək və yeni iş yerləri açılmasında dövlətin köməklik göstərməsinə böyük ehtiyac vardır. Belə köməklik göstərilməsinə başqa qrup əhali kateqoriyalarının çoxuşaqlı qadınların, əlillərin, təqaüd yaş ərəfəsində yaşda olanların və sairələrin də böyük ehtiyacı vardır. Dövlət onlar üçün bərabər şəraiti iqtisadi, qanunvericilik və sosial tədbirlər vasitəsilə həyata keçirə bilər.

Üçüncü prinsip - uzunmüddətli milli mənafelərin nəzərə alınması və təmin edilməsindən ibarətdir. Çünki cəmiyyət və dövlət heç vaxtlə milli mənafeələrə, o cümlədən məşğulluq sahəsində belə mənafeələrə biganə qala bilməz. Təsadüfi deyildir ki, "Məşğulluq haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanununda məşğulluq sahəsində dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən birinin « irqindən, milliyətindən, dilindən, cinsindən, ailə vəziyyətindən, ictimai-sosial mənşəyindən, yaşayış sferindən, əmək vəziyyətindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlara əmək və məşğulluğu sərbəst seçmək hüququnun həyata keçirilməsində bərabər imkanlar təmin edilməsindən ibarət olması xüsusi qeyd olunmuşdur.

Dördüncü prinsip - regional, milli, etnik və sahə xüsusiyyətləri və iş yerinə tələbatın nəzərə alınmasından ibarətdir.

Beşinci prinsip - məşğulluğun həll edilməsinə kompleks yanaşılmaq zəruriyyətindən ibarətdir. Bu məsələyə kompleks yanaşılması dedikdə, bütün səviyyələrdə hökumət orqanlarının səylərinin birləşdirilməsi, dövlət tənzimlənməsi ilə bazar tənzimlənməsi mexanizmlərinin qarşılıqlı əlaqələndirilməsi, büdcə və büdcədən kənar fondlardan, müəssisələrin, ictimai birliklərin və vətəndaşların maliyyə imkanlarından istifadə edilməsi, iqtisadi səmərəliliyin və sosial ədalətin əldə edilməsi və s. başa düşülür.

Dövlətin məşğulluğun birbaşa mərkəzləşdirilmiş qaydada nizamlanmasından imtina etməsindən sonra onun yeni tənzimlənmə sisteminin yaradılması zərurəti meydana çıxmışdır. Belə sistem bütün başqa MDB dövlətlərində olduğu kimi, respublikamızda da yaradılmağa başlamışdır. 1999-cu ilin fevralında «Əmək məcəlləsi», 2001-ci ilin «2» iyulunda «Məşğulluq haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu qəbul edilmiş və bunlara müvafiq müxtəlif sənədlər hazırlanıb təsdiq edilmişdir. Məşğulluğun nizamlanması sisteminin əsas mərhələsini əmək qanunvericiliyi; Prezidentin sərəncamı və hökumətin qərarları; milli, regional, sahə və müəssisə səviyyəsində sosial- əmək münasibətləri üzrə bağlanmış müqavilələr; məşğulluq proqramları təşkil edir.

Sosial-əmək münasibətlərinin əsas subyektlərinin birgə söyləri ilə məşğulluğun gələcək istiqamətləri müəyyənləşdirilməli, bunun üçün zəruri olan struktur dəyişiklikləri aparılmalı, iş qüvvəsinin keyfiyyət tərkibi təkmilləşdirilməli, onun daxili və xarici əmək bazarında rəqabət qabiliyyəti artırılmalıdır. Ancaq bütün söylərin başlıca koordinatoru kimi dövlət çıxış etməlidir.

Məşğulluğun əsas iqtisadi funksiyası iş qüvvəsi ilə istehsal vasitələrinin birləşməsindən, daha doğrusu cəmiyyətin və onun hər bir üzvünün tələbatını ödəmək üçün zəruri olan maddi və mənəvi nemətlərin yaradılması məqsədilə işçilərin iqtisadi cəhətdən səmərəli olan iş yerləri ilə təmin edilməsindən ibarətdir. Başqa sözlə desək, məşğulluğun iqtisadi funksiyası şəxsi və ictimai tələbatın ödənilməsi üçün zəruri olan ilkin zəmin yaratmaqdan ibarətdir.

İqtisadi kateqoriya kimi isə məşğulluq iş yerləri ilə təmin edilmə üzrə insanlar arasındakı münasibətləri özündə əks etdirməklə əmək proseslərinə, əmək fəaliyyətinə qoşulmuş və onlardan kənarda qalmış adamlara bölünmüş əmək qabiliyyətli əhalinin bilavasitə funksional xarakteristikası kimi çıxış edir. Başqa sözlə desək, «məşğulluq həmişə hər bir istehsal üsulunun başlıca iqtisadi münasibətlərini təşkil edən istehsal amillərinin istehsal vasitələri ilə iş qüvvəsinin birləşməsinin tarixi üsullarının xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən sosial-iqtisadi prosesdir».

Beləliklə, məşğulluq ictimai əmək bölgüsü ilə bağlı olub bütün ictimai - iqtisadi quruluşlar üçün xasdır. Bütün ictimai- iqtisadi quruluşlarda cəmiyyət üzvlərinin əmək prosesində məşğul olmaları əhalinin əmək ehtiyatlarına aid hissəsinin mühüm iqtisadi məzmununu təşkil edir. Məcmu iş qüvvəsi isə - istehsal vasitələrinin birləşməsi prosesində adamların məşğulluğunun maddi zəmini, onun maddi əsası kimi çıxış edir. Hələ vaxtı ilə K.Marks yazmışdır ki: «...müəyyən bir istehlak dəyərinin xam material, əmək vasitəsi və ya məhsul kimi meydana çıxması tamamilə onun əmək prosesində daşdığı müəyyən funksiyadan, burada tutduğu yerdən asılıdır və bu yer dəyişdikdə, onun vəzifələri də dəyişir. Buna görə də yeni əmək proseslərinə istehsal vasitələri kimi daxil olduqda öz məhsul xarakterini itirir. Məhsullar burada canlı əməyin ancaq maddi amilləri olur».

Cəmiyyət üzvlərinin əmək prosesinə nə qədər tam cəlb edilməsi, mürəkkəb fəaliyyət növlərini yerinə yetirmələri və onların əməyindən nə dərəcədə səmərəli istifadə edilib-edilməməsi iqtisadi inkişafın artım sürətindən, ümumi daxili məhsulun və vətəndaşların gəlirlərinin həcmindən, cəmiyyətin alıcılıq qabiliyyətindən, tələb və təklifinin ödənilməsi dərəcəsindən asılıdır. Buna görə də əhalini tam, səmərəli və məhsuldar məşğulluğunun təmin edilməsi Azərbaycan dövlətinin iqtisadi siyasətinin mühüm tərkib hissələrindən biridir. Yalnız dövlətin fəal müdaxiləsi və iştirakı ilə məşğulluğun iqtisadi funksiyası tam həcmində həyata keçirilə bilər.

Tam, məhsuldar və səmərəli məşğulluğun mühüm xalq təsərrüfatı əhəmiyyətinə malik olmasını nəzərə alaraq, onların haqqında bir qədər ətraflı bəhs etməyi məqsədəuyğun hesab edirik. Bu anlayışlara tam aydınlıq gətirmək üçün ilk növbədə məşğulluğun məqsəd və meyarlarını düzgün müəyyən etmək tələb olunur. Uzun illər boyu keçmiş SSRİ-də, o cümlədən Azərbaycan SSR-də bu meyar əhalinin hamılıqla məşğulluğunun təmin edilməsindən ibarət olmuşdur. Dövlətin məqsədi əmək qabiliyyətli əhalinin hamısını iş yerləri ilə təmin etməkdən ibarət idi. İş yerlərinin yaradılması və proqnozlarının əsasına isə əmək resurslarının hərəkəti proqnozu qoyulurdu. Bu siyasətin nəticəsi yüksəl məşğulluğun təmin edilməsində özünü göstərirdi, təsadüfi deyildir ki, 90-cı illərdə keçmiş SSRİ-də əmək qabiliyyətli əhalinin təqribən 90-95%-i yalnız ictimai istehsalda işləyirdi. Ancaq təcrübə göstərdi ki, bu cür yüksək məşğulluq heç də yüksək əmək məhsuldarlığı və yüksək iqtisadi səmərəlilikdə əks olunmurdu. Bu səbəbdən də keçmiş SSRİ-də əmək məhsuldarlığının səviyyəsi iqtisadiyyatın səmərəlilik dərəcəsi sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdən xeyli geridə qalırdı. Eyni zamanda da bu cür yüksək məşğulluq cəmiyyətin başqa sahələrinin inkişafına mənfi təsir göstərirdi. Ən əsası isə, hər şeydən əvvəl, əhalinin uşaqların tərbiyəsinə və özlərinin inkişafına sərf etməyə vaxtı qalmırdı.

Əvvəllərdə olduğu kimi, bu gün də MDB ölkələrində iqtisadçıları (həm də təkcə onlar yox) «tam, məhsuldar və səmərəli məşğulluq» anlayışlarına dair tam fikir birliyinə nail olmamışlar. Belə bir vəhdətlik Qərbi iqtisadçıları arasında da

yoxdur. Belə ki, neoklassik iqsitamətli iqtisadi fikir tərəfdarlarına görə tam məşğulluq dedikdə - iqtisadiyyatın elə vəziyyətdə olması nəzərdə tutulur ki, əmək haqqının mövcud səviyyəsində işləmək arzusunda olan bütün əmək qabiliyyətli əhəlinin icimai istehsalda işi vardır. Bu cür məşğulluğu onlar həm optimal və həm də səmərəli hesab edilirlər. Neoklassiklər iqtisadçılardan fərqli olaraq, Keyns belə hesab edirdi ki, iqtisadiyyatda səmərəli təklifi təmin etmək üçün eyni real əmək şəraitində hər vaxt faktiki məşğul olan əhaliyə nisbətən daha çox əhali işləyə bilər. Bu cür yüksək məşğulluğu o, səmərəli hesab edirdi.

Monetaristlərin fikrincə isə (M.Fridmen və başqaları) «təbii işsizliyin» müəyyən səviyyəsi mövcuddur (onların fikrincə, bu səviyyə ABŞ-da 5-6 faizdir) və iqtisadiyyat özü-özünü nizamlamaqla bu həddə gəlib çıxır. Məhz buna görə də dövlət bu prosesə müdaxilə etməməlidir, çünki onun müdaxiləsi iqtisadiyyatda inflyasiyanın yaranmasına gətirib çıxarır. Dövlət yalnız pul kütləsinin nizamlanması ilə məşğul olmalıdır. Bu, hər il istehsalın artım səviyyəsindən çox olmayaraq artmalıdır (ABŞ üçün bu artım təqribən 3-5 faiz təşkil edir). Bu prosesə M dair başqa nöqteyi-nəzərlər də vardır. Başqa sözlə desək, bu problem indiyədək kəskin xarakter daşımaqdadır və həll edilməmiş qalmışdır. Sual oluna bilər ki, tam məşğulluğa nail olmaq olarmı və o hansı şəraitdə əldə edilə bilər? Əlbəttə, burada söhbət heç də ümumiyyətlə iş yerindən deyil, əhəlinin tələbatını ödəyə bilən, iqtisadi cəhətdən səmərəli olan iş yerlərindən gedir. İqtisadi cəhətdən səmərəli iş yeri dedikdə isə - dövrüyyə vasitələri ilə (əmək predmeti, enerji, əmək haqqı və s.) təmin edilmiş elə fiziki iş yerləri nəzərdə tutulur ki, bu zəhmət adamına öz marağını həyata keçirməyə, yüksək əmək məhsuldarlığına nail olmağa və işçinin özünün və ailəsinin normal qaydada yaşamasına imkan vermiş olsun.

Beləliklə, əgər iqtisadi cəhətdən səmərəli olan belə iş yerlərinə tələb müvafiq peşə-ixtisas quruluşu üzrə iş qüvvəsinə olan tələbatı ödəyirsə, onda bu vəziyyətdə tam məşğulluq haqqında söhbət aparmaq olar. Həm də bu iqtisadi cəhətdən səmərəli iş yerləri ictimai səmərəli və haqqı ödənilən, başqa sözlə desək, məhsuldar olmalıdır. Yalnız bu əsasda tələb və təklifin tarazlığı iqtisadiyyatda yüksək nəticələrin əldə edilməsinə imkan verə bilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, tam

məşğulluğun təmin edilməsinə təkcə bazar mexanizmi vasitəsilə nail olmaq qeyri-mümkündür. Bunun üçün dövlətin iqtisadi cəhətdən səmərəli iş yerlərinin yaradılmasına, daha çox iş elmin, təhsilin, səhiyyənin, ekoloji təhlükəsizliyin inkişafına, iş qüvvəsinin ixtisas səviyyəsinin yüksəldilməsinə, iqtisadiyyatın yeni və daha yüksək inkişaf səviyyəsinə imkan verən fəal iqtisadi siyasət yeridilməsinə böyük ehtiyac duyulur. Bu vəzifə isə yalnız sosial yönümlü iqtisadiyyatın yaradılması şəraitində həyata keçirilə bilər. Burada qarşıda duran vəzifə təkcə məhsuldar məşğulluğa deyil, həm də iqtisadi cəhətdən səmərəli məşğulluğa nail olmaqdan ibarətdir.

Səmərəli məşğulluq dedikdə isə - elə məşğulluq başa düşülür ki, o, layiqli gəlir, sağlamlıq, şəxsiyyətin təkmilləşdirilməsi, ictimai əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi əsasında cəmiyyətin hər bir üzvü üçün təhsil və peşə səviyyəsinin yüksəldilməsinin təmin edilməsinə imkan versin. Keyfiyyət cəhətdən həmin anlayışın müəyyən edilməsi üçün bu deyilənlər kifayətdir. Ancaq kəmiyyətə onu ölçmək bir göstərici ilə mümkün deyildir. Bunun üçün çoxlu göstəricilər sistemi lazımdır. Bizim fikrimizcə, həmin göstəricilərin ən mühümlərinə aşağıdakıları aid etmək olar.

- peşə əməyi ilə əhalinin məşğulluq səviyyəsi (əmsalı),
- əmək qabiliyyətli əhalinin ictimai təsərrüfatda məşğulluq səviyyəsi;
- ictimai səmərəli fəaliyyət dairələri üzrə əmək qabiliyyətli əhalinin (və ya əmək ehtiyatlarının) bölüşdürülməsinin optimallığı;
- əmək qabiliyyətli əhalinin iqtisadiyyatın sektorları və sahələri üzrə bölüşdürülməsinin quruluşunun səmərəliliyi,
- işsizlik norması və onun təbii işsizlik səviyyəsinə nisbəti.

Yuxarıda deyilən göstəricilərin köməkliyi ilə Azərbaycan Respublikasında əhalinin məşğulluq vəziyyətini qısaca təhlil edib onun inkişaf meyllərini aşkara çıxarmaq müəyyən maraq doğurmaya bilməz.

Birinci göstərici - peşə əməyi ilə məşğul olan əhalinin məşğulluq səviyyəsini (əmsalı) müəyyən etmək üçün - məşğul olan əhalinin sayının əhalinin orta illik ümumi sayına nisbəti götürülür və faizlə ifadə edilir.

2002-ci ildə Azərbaycanda onun səviyyəsi - 45,6 faiz olub (8172,0 min nəfər: 3726,4 min nəfər x 100). 2002-ci ildə Azərbaycan Respublikasında bütün əhali arasında əmək qabiliyyətli əhalinin xüsusi çəkisi 59,7 faiz təşkil etmişdir.

İkinci göstərici - əmək qabiliyyətli əhalinin ictimai təsərrüfatda məşğul olmaq səviyyəsi-peşə əməyi ilə məşğul olan əmək qabiliyyətli əhalinin bütünlüklə əmək qabiliyyətli əhalinin sayına olan nisbəti kimi hesablanır. 2002-ci ildə Azərbaycan Respublikasında bu göstərici 78,6 faiz olub (3726,4 min nəfər: 4740,6 min nəfər x 100).

Üçüncü göstərici - əmək qabiliyyətli əhalinin ictimai faydalı əməyin sahələri üzrə bölünməsi optimallığı. 2002-ci ildə Azərbaycan Respublikasında peşə əməyi ilə 3726,4 min nəfər məşğul olmuşdur. Onların sayı 1990-cı ilə nisbətən artmamış, təqribən sabit qalmışdır. Onların 32,0 faizi dövlət sektorunda, 68,0 faizi qeyri-dövlət sektorunda, məşğul olanların 39,3 faizi fərdi bölmədə, 6,9 faizi xüsusi və kollektiv mülkiyyət formalı təşkilatlarda, 0,9 faizi xarici investisiyalı təşkilatlarda, 0,9 faizi dinə xidmət edən şəxslər, 19,5 faizi sərbəst (müstəqil) məşğul əhali olmuşdur.

Dördüncü göstərici - əmək qabiliyyətli əhalinin iqtisadiyyatın sahələri və bölmələri arasında bölüşdürülməsi quruluşunun səmərəliliyi-müəyyən dərəcədə əhalinin məşğuliyyət növləri üzrə bölünməsi vəziyyətini xarakterizə edir (xüsusilə də sahələraltı məşğulluq quruluşu). Azərbaycan Respublikasında əmək qabiliyyətli əhalinin iqtisadiyyatın sahələri və bölmələri üzrə bölüşdürülməsi nisbətlərinin dəyişilməsi dinamikasını aşağıdakı 28-ci cədvəlin məlumatlarından daha aydın görmək olar. Həmin cədvəlin məlumatlarından görünür ki, 1990-1998-ci illərdə bütünlüklə iqtisadiyyatda məşğul olanların sayı 0,1 faiz, o cümlədən sənayedə 46,5 faiz, kənd təsərrüfatında 0,4 faiz, tikintidə-38,7 faiz, nəqliyyat və rabitədə 23 faiz azaldığı halda, ticarət iaşə, MTT, satış və tədarükdə 1,9 dəfə, mənzil- kommunal təsərrüfat və məişət xidmətində 25,8 faiz, səhiyyə, bədən tərbiyəsi və sosial təminatda 7,9 faiz, təhsil, mədəniyyət və incəsənətdə 11,5 faiz, idarəetmə orqanları aparatında 28 faiz artmışdır.

Beləliklə, bəzi qeyri-istehsal dairələrində baş verən müsbət dəyişikliklər, iqtisadiyyatın inkişafında onların rol və yerinin artması bu dairənin başqa sahələrin inkişaf səviyyələrinin geri qalması ilə xeyli ləngiyir ki, bunun da nəticəsində bütünlüklə xalq təsərrüfatında məşğulluğun səmərəliliyi aşağı düşür. Bunlar isə, öz növbəsində, ölkədə neqativ hal kimi işsizlərin sayının günü-gündən artmasına gətirib çıxarır. Buna görə də həmin məsələnin həllinə dövlət qayğısı və nəzarətinin artırılması tələb olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, məşğulluq təkcə iqtisadi funksiyalara deyil, həm də sosial funksiyalara malikdir. Bu iki funksiyayı bir-birindən ayırmaq o qədər də asan bir məsələ olmasa da, onların ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirilməsinə böyük ehtiyac duyulur.

Məşğulluğun sosial funksiyası əhalinin hərtərəfli inkişafının təmin edilməsindən ibarətdir. İnsanlar cəmiyyət həyatında təkcə istehsal amili, iqtisadi və siyasi vəzifələrin yerinə yetirilməsi aləti, vasitəsi kimi deyil, həm də hər şeydən əvvəl yüksək mənəvi dəyərlər və ictimai tərəqqinin məqsədi kimi çıxış edir.

İnsanın hərtərəfli inkişafı onun istehsalın və cəmiyyətin idarə edilməsində iştirak imkanlarını artırır, özünün yaşayışı üçün zəruri olan qərarların qəbul edilməsində bir sıra tədbirlər görüldü və həyata keçirilməsində fəallığını yüksəldir. Daha çox inkişaf etmiş insan - daha çox azad adam olduğundan o daha çox sosial azadlıq və sosial ədalət prinsiplərinə əməl etməyə tələbkər olur, siyasi plüralizmə və demokratiyaya əməl edir. Həmin insanlarda bu və ya digər fəaliyyət növlərinə daha çox tələbat və stimulyar yaranır və bu şəraitdə onların özləri də inkişaf edib təkmilləşir.

Cədvəl 1.3.1.

Azərbaycan Respublikasında məşğul olan əhalinin iqtisadiyyatın sahələri üzrə bölgüsü nisbətlərinin dəyişməsi dinamikan

İllər	1990-cı il		1995-ci il		2000-ci il		2000-ci il
Təsərrüfat sahələri	min nəfər	yekuna nisbətən, faizlə	min nəfər	yekuna nisbətən, faizlə	min nəfər	yekuna nisbətən, faizlə	1990-cı ilə nisbətən,

İqtisadiyyatda məşğul olanların sayı	3703,4	100,0	3613,0	100,0	3701,5	100,0	99 9
O cümlədən: Sənayedə	469,1	12,7	352,1	9,8	251,1	6,8	53,5
Kənd təsərrüfatı və meşə təsərrüfatında	1144,4	30,9	1112,81	30,8	1139,6	30,8	99,6
Tikintidə	251,7	6,8	185,1	5,1	154,3	4,2	61,3
Nəqliyyat və rabitədə	215,8	-	159,1	4,4	166,2	4,5	77,0
Ticarət, ictimai iaşə, MTT, satış və tədarükdə	366,6	9,9	505,8	14,0	701,7	19,0	191 4
Mənzil- kommunal təsərrüfatı və məişət xidməti	125,9	3,4	104,8	2,9	158,4	4,3	125 8
Səhiyyə, bədən tərbiyəsi və sosial təminatda	169,6	4,6	174,5	4,8	183,0	4,9	107 9
Təhsil, mədəniyyət və incəsənətdə	337,8	9,1	372,6	10,3	376,9	10 2	1 1 1 5
Elm və elmə xidmətdə	57,9	1,6	34,1	1,1	31,2	0,8	53,9
İdarəetmə, maliyyə və sığortada	10,7	0,3	14,2	0,3	10,5	0,2	98 1
İdarəetmə orqanları aparatında	51,0	1,4	66,6	1,8	65,3	1,8	128 0
Sair sahələrdə	502,9	13,6	531,3	14,7	463,3	12,5 1	92,1

Bu işə əhəlinin əmək fəallığının yüksəlməsinə və onların həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına zəmin yaradır. Müvəffəqiyyətli əmək məşğulluğu işə öz növbəsində intellektual səviyyənin yüksəldilməsinə, bilik və peşələrə yiyələnməyə, ixtisas almağa, bu və ya digər sahədə çalışma bilmək üçün rəqabət qabiliyyətini yüksəltməyə həvəs oyadır.

İnkişaf etmiş ölkələrdə ixtisas, peşə yüksək əmək haqqı ilə sıx bağlıdır. Bu qarşılıqlı əlaqə meylinin yüksəlməsi işə onda özünü göstərir ki, insan nə qədər ixtisasa malik olursa, o daha yüksək əmək haqqı verilən işlərdə çalışmağa nail olur, bu işə onun həyat səviyyəsinin yüksəlməsi və bir insan kimi hərtərəfli inkişaf etməsi üçün təminat yaradır. Məşğulluğun sosial funksiyası (onun strukturu, hərəkət istiqaməti) işə eyni qalmayıb daim dəyişib təkmilləşir. O, daim müəyyən dəyişikliklərə məruz qalır. Bu, xüsusilə keçid şəraitində özünü daha qabarıq surətdə büruzə verir. Müasir dövrdə başqa MDB ölkələrində olduğu kimi,

Azərbaycan Respublikasında da məşğulluğun sosial funksiyasında müəyyən transformasiyalar baş verir. Bunu ölkənin iqtisadi sektorlarında əhalinin quruluşunun dəyişilməsindən daha aydın görmək olar (cədvəl 1.3.2). Həmin cədvəlin məlumatlarının təhlilindən aydın olur ki, 1990-2002-ci illərdə ölkə iqtisadiyyatında məşğul olanların sayı demək olar ki, artmayıb sabit qalmış və ya cəmi 1,1 min nəfər artdığı halda, dövlət sektorunda işləyənlərin sayı 54,5 faiz azalaraq 2618,9 min nəfərdən 1192,0 min nəfərə düşmüş, qeyri-dövlət bölməsində isə 2,3 dəfədən çox (233,7 faiz) artaraq 1084,5 min nəfərdən 2534,5 min nəfərə gəlib çatmış və buna müvafiq olaraq birinci bölmədə məşğul olanların xüsusi çəkisi azalaraq 70,7 faizdən 32,0 faizə düşmüş, ikinci bölmədə məşğul olanların xüsusi çəkisi isə artaraq 29,3 faizdən 68,0 faizə qalxmışdır. Müqayisə edilən dövrdə fərdi bölmədə məşğul olanların sayı 3,1 dəfə artaraq 466,2 min nəfərdən 1464,5 min nəfərə gəlib çatmış və bütünlükdə məşğul olan əhali arasında onların xüsusi çəkisi 12,6 faizdən 39,3 faizə qalxmışdır. Bunu dinə xidmət edən və sərbəst məşğul olan şəxslər haqqında da demək olar.

Azərbaycan Respublikasında məşğul əhalinin iqtisadiyyatın müxtəlif bölmələri üzrə bölgüsünün quruluşu

İllər	1990		1995		2000		2012	
İqtisadiyyat bölmələri	cəmi (min nəfər)	yekuna nisbə- tən, faizlə	cəmi (min nəfər)	yekuna nisbə- tən, faizlə	cəmi (min nəfər)	yekuna nisbə- tən, faizlə	cəmi (min nəfər)	yekuna nisbətən, faizlə
Cəmi iqtisadiyyatda məşğuldurlar	3703,4	100	3613,0	100	3704,5	100	3726,5	100
O cümlədən Dövlət bölməsindən	2618,9	70,7	2027,2	56,1	1278,2	34,5	1192,0	32,0
Qeyri-dövlət bölməsində	1084,5	29,3	1585,8	43,9	2426,3	65,5	2534,5	68,0
Onlardan: Kooperativ bölməsində	395,5	10,7	340,9	9,4	-	-	-	-
Fərdi bölmədə	466,2	12,6	631,5	17,5	1439,5	38,8	1464,5	39,3
Müştərək təşkilatlarda	-	-	7,0	0,2	371,0	100,0	278,2	7,4
xarici investisiyalı təşkilatlar	-	-	-	-	28,5	0,8	32,7	0,9
Dinə xidmət edən şəxslər	0,6	0,1	5,0	0,1	35,2	1,0	33,0	0,9
Sərbəst məşğul olan şəxslər	222,2	6,0	601,4	16,7	552,1	14,9	726,1	19,5

Beləliklə, son on il ərzində ölkədə əhalinin məşğulluq quruluşunda dövlət sektorunun xüsusi çəkisinin azalması, qeyri- dövlət sektorunun, o cümlədən fərdi sektorun xüsusi çəkisinin artması meylinin sürətlənməsi müsbət hal olub, bazar münasibətlərinin formalaşmağa başladığını göstərən bir əlamət kimi qiymətləndirilməli və müdafiə olunmalıdır. Ancaq bu sahədə xüsusi sektorun

birinci yerə çıxması hələ həmin sahədə məşğulluğun səmərəliliyi haqqında qəti söz deməyə imkan vermir. Çünki hələlik bütün başqa sahələrdə olduğu kimi, xüsusi sektorda da iqtisadiyyatın səmərəlilik dərəcəsi aşağı olaraq qalmaqdadır və bu göstərici bir çox sahələrdə artmaq əvəzinə azalmaqdadır. Ona görə də dövlət və qeyri-dövlət sektorunda, habelə başqa məşğulluq sahəsində mövcud olan nisbətlikləri və bu nisbətliklərdə baş verən dəyişiklikləri optimal hesab etmək olmaz. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatının doğurduğu ən mənfi, neqativ hallardan biri də işsizliyin yaranıb artması və onun xroniki hal almasından ibarətdir. Azərbaycan Respublikası işsizlərin ən çox olduğu ölkələrdən biri kimi diqqəti cəlb edir və həmin məsələnin ayrılıqda nəzərdən keçirilməsini tələb edir.

FƏSİL II. MƏŞĞULLUĞUN TƏMİN EDİLMƏSİNDƏ YERLİ ÖZÜNÜ İDARƏETMƏ ORQANLARININ FƏALİYYƏT MEXANİZMİ

2.1. Yerli özünüidarəetmə sistemində məşğulluğa proqram məqsədli yanaşmanın xüsusiyyətləri

Yerli özünüidarəə partisipativ təşkilata xas olan əlamətlərlə səciyyələnir. Bu, o deməkdir ki, yerli əhalinin ərazi idarəetmədə iştirakı təmin olunur: onlar idarəetmə qərarlarının qəbul olunmasında, məqsədlərin müəyyənləşdirilməsində və problemlərin həll edilməsində iştirak edirlər. Bələdiyyə yerli özünüidarəə kimi mexaniki idarəetmə növünü rədd edir. Çünki, mexaniki idarəetməyə:

- mühafizəkar, qeyri-çevik quruluş;
- standart və sabit vəzifələr;
- dəyişikliklərə müqavimət;
- iyerarxik hakimiyyət xətti və nəzarət;
- əsas kommunikasiya vasitələri kimi təminatların, göstəricilərin və tapşırıqların çıxış etməsi xasdır;

Bələdiyyə idarəçiliyini dolğun şəkildə üzvi idarəetmə növü ifadə edir. Üzvi idarəetmə aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

- çevik və mobil quruluş;
- dinamik və sərt şəkildə müəyyənləşməyən vəzifələr;
- dəyişikliklərə hazırolma;
- hakimiyyətin biliyə və təcrübəyə arxalanması;
- özünənəzarət və əhali tərəfindən nəzarət;
- kommunikasiyanın çoxistiqamətliyi (üfüqi, şaquli, diaqonal və s.);

Üzvi idarəetmə proqram-məqsədli yanaşmada təzahür edir.

Proqram-məqsədli idarəetmə məqsədli proqram layihələrin dolğun hazırlanmasına, daha mükəmməl şəkildə və informasiya-texniki münasibətlərin təşkilinə arxalanır. Müasir şəraitdə proqram-məqsədli yanaşma yetkinlik çağım keçir. Bu idarəetmə növü inkişaf etmiş ölkələrdə 60-70-ci illərdə, keçmiş SSRİ-də

isə 70-ci illərdə formalaşmağa başlamışdır. Onun səmərəli olması proqram layihələrin dolğun hazırlanmasını, əlaqələrin nizamlanmasını, planlaşdırma metod və qaydalarının yaxşılaşmasını tələb edir.

Region səviyyəsində proqram-məqsədli idarəetmə ayrı-ayrı spesifik sosial, iqtisadi, ekoloji və abadlaşdırma problemlərinin həlli zamanı istifadə edilir. İri regional proqramlar nadir hallarda istifadə edilir. Problemlərin xarakterinə görə regional proqramları dörd müxtəlif növə ayırmaq olar: kompleks, sahəvi, sahələrarası və ixtisaslaşdırılmış. Növündən asılı olmayaraq, yerli özünüidarə orqanları bu və ya digər şəkildə bütün proqramların hazırlanmasında və reallaşdırılmasında iştirak edirlər.

Ərazi üzrə kompleks məqsədli proqrama ehtiyac - regionun qarşısında çətin və mürəkkəb vəzifələrin həll edilməsi durduqda istifadə edilir. Belə vəzifələrin həll edilməsi adətən çoxlu sayda dövlət və özünüidarə orqanlarının qarşılıqlı fəaliyyətini tələb edir. Məsələn, ərazinin sosial-iqtisadi inkişafı proqramı bu qəbildəndir. Sahəvi ərazi proqramlarına ərazidə səhiyyənin və ya ictimai iaşənin inkişafı proqramını, sahələrarası ərazi proqrama - istehlak bazarının tənzimlənməsi üzrə proqramı və sosial infrastrukturunun inkişafı və s., ixtisaslaşmış proqramlara isə ətraf mühitin qorunması, əmək resurslarından səmərəli istifadə, konkret infraqururktura obyektinin inkişafı, mən-zil, məişət xidməti və başqa proqramları daxil etmək olar. Bələdiyyələrin idarəetmə sistemi sadə olduğundan və əsasən daimi və başqa komissiyalardan ibarət olması proqram-məqsədi idarəetmə sistemlərinin tətbiqini zəruri edir. Bələdiyyələrin statusu haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununun 17 maddəsində göstərilir ki, "... bələdiyyənin daimi və başqa komissiyalarının əsas vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1) yerli əhəmiyyətli sosial müdafiə və sosial inkişaf, ekologiya, iqtisadi inkişaf, yerli xidmət üzrə proqramlar hazırlayıb bələdiyyənin iclasına və ya yerli əhəlinin müzakirəsinə çıxarmaq;

- 2) yerli əhəmiyyətli məsələləri müzakirə etmək, bələdiyyə iclaslarına müzakirə üçün proqramlar, arayışlar, qərar layihələri və başqa materiallar hazırlamaq;

- 3) bələdiyyə və onun icra aparatı üçün təkliflər hazırlamaq;

4) seçicilərin tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinin təşkilinə və yoxlanmasına kömək etmək". (10, s.11) Göründüyü kimi ərazi yerli özünüidarə orqanında proqram-məqsədli idarəetmənin tətbiq olunması ölkə qanunvericiliylə təsbit olunmuşdur.

Bələdiyyə sistemində proqram-məqsədli yanaşma tətbiq olunarkən bələdiyyə tərəfindən konkret proqram rəhbərinə resursların bölüşdürülməsi, proqram yerinə yetirilməsi tədbirləri üzrə və icraçılara rəhbərlik etmə səlahiyyətləri vermək məqsədəuyğundur. Proqram rəhbərlərinin nəzarət sferasını məhdudlaşdırmaq və bələdiyyədə mövcud subordinasiya və koordinasiya münasibətlərini pozmamalı üçün proqram tədbirlərini görmək üçün məsul icraçılar müəyyənləşdirilməlidir. Məsul icraçılar konkret sahəni bilən və yerli xüsusiyyətləri nəzərə alan infrastruktur obyektlərinin mütəxəssisləri arasından seçilməlidirlər. Bəzən bu işləri görmək üçün məsləhətçi firmaların və sosial-tədqiqat strukturlarının işçiləri cəlb edilə bilər. Təcrübə göstərir ki, proqram-məqsədli yanaşma zamanı məsul icraçılar müvafiq tədbirlər və tapşırıqların nəticələri, icra müddəti və məzmunu üzrə proqram rəhbəri qarşısında cavabdehlik daşıyırlar. Proqramlara ümumi rəhbərliyi və funksiyalararası fəaliyyətlə bağlı qərarların koordinasiyasını və razılaşdırılmasını bələdiyyə sədri həyata keçirməlidir.

Şəraitin təhlili və müvafiq proqramlarla bağlı qərarların hazırlanması üçün analitik qərargah bölmələri yaradılır. Qərargah funksiyalarının yerinə yetirilməsini bələdiyyədə fəaliyyət göstərən icra strukturlarına vermək olar.

Proqram-məqsədli idarəetmə zamanı proqramın miqyası və xarakteri ilə bağlı olaraq onların rəhbərlərinin təşkilati statusu və rolu müxtəlifdir. Xüsusi əhəmiyyət və iri sərmayə tələb edən proqramların rəhbərlərinə maksimum səlahiyyət verilir və onlar təşkilat rəhbərinin müavini statusu ala bilərlər.

Kiçik miqyaslı proqramların rəhbərləri isə müvafiq səlahiyyətlər alırlar. Onların statusu iri proqram rəhbərlərinin statusu ilə müqayisə edib bilməz.

Proqram tədbirlərinin icraçıları arasındakı əlaqələrin həcmi və xarakteri ilə bağlı olaraq proqramların idarə edilməsinin təşkili fərqlənir. Belə ki, kompleks - əlaqəli proqramlarda bir işin nəticəsi üçün şərait yarandığına görə icraçılar arasında

qarşılıqlı əlaqələrin həcmi iri və aktiv xarakterdə olur. Məsələn, sosial infrastrukturun inkişaf etdirilməsi proqramında əlaqələrin həcmi böyükdür. Belə proqramların idarə edilməsinin təşkilində proqram rəhbərinin rolu böyükdür və əksinə kompleks - disket proqramlarında tədbirlər bir-birindən müstəqil olaraq həyata keçirildiyinə görə əlaqələrin həcmi az olduğundan, proqram rəhbərlərinin rolu kiçikdir. Burada mərkəzləşdirilmiş qaydada resursların proqramlar arasında bölüşdürülməsi, dəqiq olaraq planlı qərarların koordinasiyasını təşkil etmək kifayətdir. Bu şəkildə bələdiyyə üzrə icra edilən yerli xidmətin təşkili, aztəminatlı ailələrə təminatın yaxşılaşdırılması və başqa proqramlarla da davranmaq olar.

Proqram-məqsədli yanaşmanın tətbiqi təşkilati problemlərin yumşalmasına və təşkilati quruluşun təkmilləş-dirilməsinə imkan verir. Bunun üçün aşağıdakı meyarlara riayət edilməlidir:

- qoyulan tapşırığın yerinə yetirilməsi üçün hər bir idarəetmə səviyyəsinin tam məsuliyyəti;
- subordinasiyalaşmış idarəetmə səviyyələrinin məqsədlərinin tarazlaşdırılması (aşağı səviyyələrə qoyulan tapşırıqlar yuxarı idarəetmə səviyyəsinin qarşısında duran məqsədə çatmanı təmin etməlidir);
- hər qoyulan tapşırığın yerinə yetirilməsinə daxil olan məcmu idarəetmə funksiyalarının həyata keçirilməsi kompleksliyi (həm şaquli, həm də üfüqi);
- layihələrin idarə edilməsi yarım sistemlərinin ayrılması zamanı funksiya və işlərin təkrarlanmasının minimuma endirilməsi;
- kompleks bölmələr yaradılarkən ilkin manqaların və işçilərin ixtisaslaşması şəraitinin saxlanılması;
- müxtəlif məqsədə çatmaq üçün və müstəqil idarəetmə tapşırıqlarını yerinə yetirmək üçün məsuliyyətin bələdiyyənin bir şöbəsində cəmləşməsi;
- məqsəd və vəzifələri tam yerinə yetirmək üçün hər idarəetmə bölməsində və səviyyəsində məsuliyyət həcmi tarazlaşdırılması.

Ərazidə proqram-məqsədli idarəetmənin istifadə edil-məsi ayrıca proqramın yerinə yetirilməsində iştirak edən və iştirak etməyən yerli təsərrüfat sisteminin bütün sistemlərin arasındakı iqtisadi münasibətlərin dəyişməsinə tələb edir.

Kompleks məqsədli proqram idarəetmə obyektı kimi bir sıra amillərlə ənənəvi idarəetmə obyektlərindən fərqlənir. Hər şeydən əvvəl, nəzərə almaq lazımdır ki, ərazidə yerləşən istehsal və sosial infraqururə və onların obyektləri uzunmüddətli məqsədli tələbə müvafiq formalaşır, onların parametrləri texnoloji cəhətdən sabit funksiyaların səmərəli yerinə yetirilməsi əsasında müəyyən olunur. Regional iqtisadiyyatın səmərəli təşkilinin aşağıdakı qaydaları mövcuddur: yerli resurslardan dolğun istifadə, əmək ehtiyatlarının səmərəli şəkildə tənzimlənməsi, qarşılıqlı əlaqəli proseslərin sinxronlaşdırılması, ixtisaslaşmanın aparılması. Buna görə aşağıdakı şərtə əməl olunmalıdır: ərazi yarım sistemlərin (səhiyyə, ictimai işə, təhsil və s.) maksimum səmərəliliyi bütün ərazi sisteminin səmərəli işləməsini təmin edir.

Kompleks ərazi proqramı - müvəqqəti təşkilati sistemdir. O, adətən proqram məsələlərinin yerinə yetirilməsinə uyğunlaşmayan mənqələrdən formalaşır. Əlbəttə, hər bir icraçı bacarığına görə seçilir, lakin proqramın yerinə yetirilməsinə cəlb olunan mütəxəssislərin bələdiyyə ərazisi üzrə seçilməsi məhduddur. Bu hər şeydən əvvəl onunla izah olunur ki, heç də həmişə konkret ərazi vahidində təcrübəli, öz sahəsini bilən mütəxəssis yaşamır və işləmir;

İkinci, proqram müvəqqəti xarakter daşıyır;

Üçüncü, əksər vaxtlarda proqram üzrə cəlb olunan icraçılar tam yüklənir;

Dördüncü, bəzən icraçının işlədiyi yerli təşkilatın operativ vəzifəsi ilə proqramın qarşıya qoyduğu vəzifə uyğun gəlmir. Nəhayət, beşinci, bir sıra icraçılar və yerli təşkilatlar ərazi üzrə hazırlanan ayrı-ayrı proqramlarda iştirak etməyə cəlb oluna bilərlər. Beləliklə, kompleks məqsədli proqram elə təşkilati sistemdir ki, ona daxil olan sistemlərin qeyri-səmərəliyi mümkündür.

Proqram-məqsədli idarəetmənin istifadə edilməsi ayrıca proqramın yerinə yetirilməsində iştirak edən və iştirak etməyən təsərrüfat sisteminin bütün elementləri arasındakı iqtisadi münasibətlərin dəyişməsini tələb edir. Ərazi kompleks məqsədli proqram idarəetmə obyektı kimi bir sıra amillərlə ənənəvi idarəetmə obyektlərindən fərqlənir. Hər şeydən əvvəl, nəzərə almaq lazımdır ki, müəssisə, birlik, onların bölmələri məqsədli proqramlarından fərqli olaraq daha

yaxşı təşkil olunmuş sistemdirlər. İstehsal təşkilatı və onun ayrıca götürülmüş bölməsi uzunmüddətli məqsədin tələbinə müvafiq formalaşır, onların parametrləri texnoloji cəhətdən sabit funksiyaların səmərəli yerinə yetirilməsi əsasında müəyyən olunur. İstehsalın səmərəli təşkil olunmasının qaydaları mövcuddur. Əsas və köməkçi sexlərin istehsal güclərinin tarazlığının təmini, qarşılıqlı əlaqəli proseslərin sinxronlaşdırılması, avadanlığın və işçilərin maksimum cəhətdən ixtisaslaşması. Buna görə də yaxşı təşkil olunmuş müəssisələrdə bu şərt gözlənilməlidir: yarım sistemlərin (sexlərin, qulluqların, layihə bölmələrinin və s.) maksimum səmərəli işləməsi bütün sistemin səmərəli işləməsini təmin edir.

Ərazi kompleks məqsədli proqram isə müvəqqəti təşkilatı sistemdir. O, adətən proqramın məsələlərinin yerinə yetirilməsinə uyğunlaşmayan məqalardan formalaşır. Əlbəttə, hər bir icraçı bacarığına görə seçilir, lakin proqramın yerinə yetirilməsinə cəlb olunan mütəxəssislərin seçilməsi məhduddur. Bu hal aşağıda göstərilən bir sıra səbəblərlə izah olunur. Birinci, proqramın müvəqqəti xarakter daşması; ikinci, əksər vaxtlarda proqram üzrə cəlb olunan icraçıların tam yüklənməsi; üçüncü, bəzən icraçının işlədiyi bölmənin operativ vəzifəsi ilə proqramın qarşıya qoyduğu vəzifə uyğun gəlmir. Nəhayət, dördüncü, bir sıra icraçılar və bölmələr eyni zamanda ayrı-ayrı proqramlarda iştirak etməyə cəlb oluna bilirlər. Beləliklə, ərazi kompleks məqsədli proqram elə təşkilatı sistemdir ki, ona daxil olan elementlərin qeyri-səmərəliliyi mümkündür.

Proqramda iştiraka cəlb olunan ayrıca icraçıların fəaliyyətinin səmərəliliyinin aşağı enməsinə proqramın son məqsədlə reallaşdırılmasının müddətinin qısa olması ilə haqq qazandırılır və ümumi qarşılıqlı əlaqəli tədbirlərin ümumi iqtisadi səmərəsi ilə ödənilir. Lakin yaxşı işləyə bilməyən icraçıların proqramın yerinə yetirilməsində iştirak etməsini qənaətbəxş saymaq olmaz. İnzibati yolla icraçıların cəlb olunması və iqtisadi linglərlə möhkəmlən-məsi proqramların idarə edilməsini çətinləşdirir və onun səmərəsini aşağı salır.

Belə şəraitlər ərazi resurslarından istifadə və sosial infrastrukturunun kompleks inkişafı proqramında baş verə bilər.

Təşkilatda daxili qayda və normaların olması iqtisadi münasibətləri tənzimləyir. Bunun üçün öncə proqram rəhbərinin müxtəlif resursları bölüşdürməsi üzrə hüquqları müəyyən olunur. Resursların bölüşdürülməsi formaları müxtəlif cür ola bilər. Bütün hallarda isə proqramın yerinə yetirilməsi üçün lazım olan resurs fondları təmin olmalıdır.

Proqramların yerinə yetirilməsinə ayrılan resursların mərkəzləşdirilmiş fondunu əsas resurs və plan ehtiyatından yaratmaq məqsəduyğundur.

Proqram-məqsədli idarəetmənin yerli icra və özünüidarə orqanlarında istifadə məqsədyönlü təsirin inzibati və iqtisadi üsullarını tarazlaşdıraraq konkret vəzifənin yerinə yetirilməsi zamanı iyerarxiya piramidasının pillərini 3-4 dəfə azaldır, qərarların qəbul edilməsinin operativliyini və etibarlılığını yüksəldir və özünütəşkil, özünütənzimləmə və özününəzarət mexanizmlərini işə salır.

Proqram-məqsədli yanaşma idarəetmənin üslubunun dəyişməsinə gətirib çıxardır. Formal-bürokratik üslub, hansı ki, dəyişməz funksiyaların yerinə yetirilməsinə yönəlmişdir, öz yerini fəaliyyət kursunun istiqamətini müstəqil seçmə hüquq verən yaradıcı yanaşmaya verir.

Hələ dörd əsr bundan əvvəl elmi ədəbiyyatda sabit və qeyri-sabit şəraitlərdə fəaliyyət göstərən təşkilati sistemlərin prinsipial fərqləri göstərilmişdir. "Mexaniki" adlanan birinci sistem ənənəvi xətti-funksional qurumlarının istifadəsinə arxalanır. Belə sistemlərin ən əsas xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, işçilər və bölmələr funksional şəkildə ixtisaslaşır, hər konkret icraçının tapşırığı təşkilatın son məqsədi ilə əlaqəli olur, əsasən quruluş bölmələrinin öz aralarında şaquli əlaqələri mövcud olur və s.

"Üzvi" adlanan ikinci tip sistem matris təşkilati idarəetmə quruluşunun olmasını tələb edir. Onun xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, işçilər və idarəetmə bölmələri funksiyaların yerinə yetirilməsinə deyil, təşkilatın məqsədindən irəli gələn konkret tapşırıqların yerinə yetirilməsinə yönəlmişlər; nəticələrə nəzarətin həyata keçirilməsi məhduddur; quruluş bölmələri arasında əsasən üfüq qarşılıqlı əlaqələr mövcud olur.

Lakin təşkilatın idarə edilməsinin real təcrübəsi göstərir ki, müasir şəraitdə yüksək nəticələr əldə etmək üçün "mexaniki" və "üzvi" sistemlər şüurlu şəkildə uyğunlaşdırılmalıdır. Əgər sabit xətti - funksional quruluş olmasa proqram-məqsədli idarəetmənin səmərəsi azalar.

Geniş yayılmış fikirlərdən biri təşkilati quruluşun maksimum çevik və imkan daxilində ətrafda baş verən dəyişikliklərə tez reaksiya verə bilməsidir. Belə yanaşma - təşkilatın yenidən qurulmasının daima aparılmasını tələb edir. Bu vaxt dəyişikliklərə müqavimət göstərmək qənaətbəxş sayılır.

Lakin hər bir yenidənqurma prosesi təşkilatın normal fəaliyyətini pozursa, işçilərin və bölmələrin qarşılıqlı fəaliyyətini çətinləşdirir. Bundan başqa cüzi, kiçik dəyişikliklər heç də böyük səmərə vermir və artıq mövcud olan proporsiyaları, əlaqələri pozur. Bu da əlavə yenidənqurmaların aparılmasına gətirib çıxardır. Əldə edilən nəticə bir daha sübut edir ki, matris təşkilati quruluşlardan istifadə edilməlidir. Çünki, o artıq mövcud olan proporsiya və əlaqələrə xələl gətirmir, əksinə xətti-funksional təşkilati idarəetmə quruluşunu tamamlayır.

Çoxhakimiyyətlik şəraitində idarəetmənin önəmli prinsipləri üçün proqram-məqsədli idarəetmə prosesində iştirak edən iştirakçıların hüquq və vəzifələri əvvəlcədən müəyyən olunmalıdır. Funksiyalar isə proqram icraçıları arasında dəqiq bölüşdürülməlidir.

Bununla belə matris idarəetmənin təkmilləşdirilmiş təşkilat mexanizminin yaranması müəyyən vaxt və vəsait tələb edir. Proqram-məqsədli idarəetmə tətbiq edilərkən yüksəkixtisaslı ekspertlər, ərazinin müvafiq sosial və iqtisadi bölmələrinin məsul işçiləri cəlb olunmalıdır.

İdarəetmədə proqram-məqsədli yanaşmadan istifadənin səmərəsi proqram metodundan çox istifadə edildikdə aşağı düşür. Çoxlu sayda proqramların eyni vaxtda tətbiqi və ənənəvi metodlarla nizama salma biləcək proseslərin proqram vasitəsilə idarə olunması, ümumiyyətlə təşkilatın səmərəsinə xələl gətirir.

Təcrübə göstərir ki, ərazidə çoxlu sayda proqramların eyni vaxtda tətbiqi idarəetməni mürəkkəbləşdirir, ərazinin idarə orqanlarının həddindən artıq yüksəlməsinə gətirib çıxardır və ümumi koordinasiyanı çətinləşdirir. Bundan əlavə

qeyri-proqram fəaliyyətin yerinə yetirilməsi keyfiyyəti də aşağı düşür. Çünki böyük miqdarda resurslar məqsədli proqramlara yönəldilir.

Bununla əlaqədar olaraq yerli orqanların bir sıra həmişə mövcud olan məqsədlərə çatmaq üçün proqram-məqsədli idarəetmədən istifadə etməsi yolverilməzdir.

Məqsədlərin səviyyələşdirilməsi və proqram şəkildə reallaşdırılması üçün problemlərin seçilməsi çətin vəzifələrdən biridir. Buna görə müvafiq tədqiqatların aparılması və onun nəticəsində proqramların tətbiqi məqsədəuyğundur.

Yuxarıda göstərilən iqtisadi münasibətlər qaydası inzibati səlahiyyətlərin müvafiq bölgüsünə arxalanmalıdır. Bu o deməkdir ki, proqram rəhbərinin bütün plan və sərəncamverici sənədlərini təsdiq etmə və razılaşdırma hüququ olmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu fəaliyyət yalnız proqramla bağlı olmalıdır. Proqram rəhbəri proqram tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi nəticəsini qəbul etməli, xərclərin məqsədəyönlüyünü qiymətləndirməli, mükafatlandırma ilə məşğul olmalıdır.

Proqramın başlanğıc götürdüyü ilkin nöqtə məqsədlər ağacıdır. "Məqsədlər ağacında" isə başlanğıc nöqtə ali məqsədin və ya sıfır səviyyəsinin müəyyən edilməsidir. "Məqsədlər ağacının" köməyi ilə proqram-məqsədli idarəetmədən istifadə haqqında nəticə çıxarılır.

"Məqsədlər ağacı" - məqsədli proqramın mühüm elementidir və onun formalaşmasına nə qədər ciddi yanaşmasından, hər şeydən əvvəl, proqramın səmərəliyi asılıdır. Adətən "məqsədlər ağacı" bir-birinə bağlı olan və içərisində mətn olan kvadratlar vasitəsilə təsvir olunur.

Lakin bir pillədən digər pilləyə enməklə məqsədləri müəyyən etməzdən əvvəl aşağıdakıları yerinə yetirmək lazımdır.

- Hər bir məqsədi sözlə xarakterizə etməklə yanaşı keyfiyyətcə də xarakterizə etmək:

- Məqsədin meyarını vaxt üzrə açmalı, məsələn, əgər proqram 5 il üçün nəzərdə tutulubsa, onda müddət qurtarmadıqda və nəzarət mərhələlərində hansı nəticələr əldə olunacağı göstərilməlidir;

- Sadə metod vasitəsilə, yəni ekspert qiymətləndirilməsini istifadə etməklə hər məqsəd üçün nisbi əmsalların müəyyən edilməsi.

"Məqsədlər ağacının" aşağı səviyyəsi tədbirlərdir. Ağacın hazırlanması mərhələli prosesdir:

- alternativlərin öyrənilməsi;
- az əhəmiyyətli tədbirlərin və qrup tədbirlərinin "məqsədlər ağacından" çıxarılması;
- az səmərəli tədbirlərin "məqsədlər ağacından" çıxarılması;
- resursların çatışmazlığına görə tədbirlərin siyahıdan çıxarılması.

Bələdiyyələrin bir sıra köməkçi və xidmətedici funksiyaları var ki, onlar məqsədli xarakter daşıyır. Buna görə də bu cür problemlərin həll edilməsi üçün "məqsədlər ağacı" deyil "problemlər ağacı" qurulmalıdır. "Məqsədlər ağacı" ilə münasibətdə "problemlər ağacı" sadə görkəmə malik olur. O, rəhbərlik tərəfindən tez başa düşülür və öz bilavasitəçi təyinatından asılı olmayaraq, həm də adaptasiya - öyrədici funksiya daşıyır. "Problemlər ağacı"nın əsas təyinatı isə müvafiq problemin bütün elementlərinin sistem halında göstərilməsi, onların asılılığının azalması və lazım olmayan elementlərin sərf edilməsidir.

Hər bir məqsədli proqramın nəzərdə tutulan tədbirləri onların düzgün seçilməsi və uğurla reallaşması ilə əks olunur.

Ancaq proqramın səmərəsi deyilənlərlə başlamır. Hələ tədbirlər müəyyən edilməmiş və yerinə yetirilməmiş proqram məqsədli idarəetmədən səmərə vardır. O, özünü idarəetmə üslubunun dəyişilməsində, proqram-məqsədli idarəetməni özünün gündəlik fəaliyyətinə çevirməkdə göstərir. Bununla belə, ilkin proqram tədbirlər mühüm rol oynayır. Onların uğurla görülməsindən çox vaxt bütünlüklə ərazi kompleks inkişaf proqramı (ƏKİP) asılı olur. Buradan belə çıxır ki, hər proqramın qısa müddətdə görəcəyi tədbirləri ayrılmalıdır. Onlar üzərində nəzarət güclənməli və hamını proqramın yerinə yetirilməsinin gedişatı ilə xəbərdar etmək lazımdır. Yaxşı hazırlanmış sistemin mərhələ ilə tətbiqi imkan verir ki, işçi heyəti dəyişikliklərə uyğunlaşsın və tətbiqin ilkin nailiyyətləri təhlil edilsin.

Hər işdə başlanğıc çox çətin və məsul dövrdür. Məhz bu vaxt yeniliyin məqsədəuyğunluğu, rəhbərlərin onları həyata keçirməsi bacarığı yoxlanılır. Bunların görülməsində uzunmüddətli tədbirlərin səmərəsi də asılıdır. Bizim təcrübəmizdə bir sıra yarım proqramlar qısa müddətli (1-2 il) digər proqramlar isə uzunmüddətli adlanır.

Ərazi kompleks inkişaf proqramının formalaşması kompleks proqramın vacibliyinin əsaslandırılması ilə başlanır. Ona rəhbərliyin özü inanmalı və sonradan kollektiv inandırılmalıdır.

Sonra ərazi kompleks inkişaf proqramının (ƏKİP) tərkibi müəyyən olunur. Proqramlar və yarımproqramlar tərkibi sonralar dəqiqləşə bilər. Lakin əvvəl ƏKİP-in ilkin eskizi lazımdır. Eskizin ətrafını qurmaq isə sonra başlanır.

Kompleks inkişaf proqramın tərkibi əsasən müəyyən olunduqdan sonra məqsədli proqramların məqsədləri və əsas vəzifələri müəyyən olunmalıdır.

Bu əməliyyatı həyata keçirdikdən sonra isə problemlər və məqsədlər ağacının qurulmasına başlanılır. Məhz bu-rada sona çatmaq üçün tələsmək lazım deyildir.

Bizə elə gəlir ki, kompleks inkişaf proqramı dörd məqsədli proqramdan, hər məqsədli proqramda 2-6 yarım-proqram, hər yarımproqram səkkiz tədbirlər blokundan və hər tədbirlər bloku isə on tədbirdən ibarət olmalıdır.

"Məqsədlər ağacı" qurularkən və sonrakı mərhələlər həyata keçirilərkən geniş şəkildə ekspert qiymətləndiril-məsindən istifadə olunur.

Tədbirlərə çıxmaqla proqramın hazırlanması başa çatmır. Proqram yaşayacaqdır və buna görə o idarə olunmalıdır. Bunun üçün onu dinamik şəkildə hazırlamaq lazımdır. Təcrübə göstərir ki, onu şəbəkə qrafikası vasitəsi ilə-yəni tədbirləri işə bölməklə həyata keçirmək olar.

Tədbirləri təcrübələr blokundan və ona daxil olan işlərdən fərqləndirmək əsas şərtidir. Lakin "məqsədlər ağacından" olan tədbirlər məqsədli olmalıdır, yəni daha yüksək idarəetmə səviyyəsinin məqsədindən irəli gələn tələblərə cavab verməlidir:

"Məqsədlər ağacı" - çoxsaylı məqsədlərdən ibarətdir. Hər sonrakı məqsəd daha yüksək səviyyənin məqsədini tamamlayır, onu təkrar etmir və ona zidd də deyildir. Proqram məqsədlər sistemindən formalaşdığına görə o skilet rolunu

oynayır və müxtəlif proqramların iştirakı ilə skiletlə dolur. Proqramda əsas onun bütün tərəflərinin və elementlərinin proqramın hazırlanması və həyata keçirilməsinin son məqsədinə tabe olmasıdır.

Həm bu işin görülməsi prosesində, həm də bütün kompleks inkişaf proqramının hazırlanması prosesində müxtəlif mənafeələrin razılaşdırılması həyata keçirilir. Kompleks inkişaf proqramının və onun bütün elementlərinin koordinasiyası proqramın və yarımproqramın hazırlanması və reallaşdırılmasının mürəkkəb məsələsidir. Axı elə bir tərtib yoxdur ki, o, yalnız bir proqrama və yarım-proqrama aid edilsin. Sadə bir misalı götürək: ərazidə parkın salınmasını bir tədbir kimi hansı proqrama aid edək? Birmənalı cavab vermək olmaz. Axı o, eyni vaxtda ərazidə reallaşan müxtəlif proqramların tədbiri kimi çıxış edə bilər. Amma digər proqramların da mənafeəyi nəzərə alınmalıdır.

Hər proqramın tədbirlərinin digər proqrama qarşılıqlı təsirinin nəzərə alınması nisbi mühümlük əmsallarının müvafiq olaraq yüksəlməsi və aşağı düşməsi ilə aparılır.

Ərazi kompleks inkişaf proqramına bələdiyyə sədri və ya icra başçısı başçılıq edə bilər, digər məqsədli proqrama ərazinin müvafiq qulluqlarının başçıları rəhbərlik edir. Ancaq məqsədli yanaşma başqa növ idarəetmənin təşkilini tələb edir. Əgər bu tələbi nəzərə almasaq, onda kompleks inkişaf proqramı mənasızdır. Bununla belə xətti-funksional idarəetmə sistemində əvəz etmək düzgün deyildir. Kompromis matris quruluşlarının tətbiqi ilə tamamlanır. Köhnə əhklərə baxmayaraq, o, ikili və hətta üçlü təbəçiliyi nəzərdə tutur. Konkret işçi həm bilavasitə öz funksional rəhbərlərinə, həm də proqram rəhbərinə tabe olur.

Proqram-məqsədli idarəetməyə keçid həmçinin işçilərin təşkilati bacarıqlarının üzə çıxarılması üsuludur.

Ərazi kompleks inkişaf proqramı rəhbərlərinin nəzdində onun şurası yaradılır. Şurada bütün prinsipial məsələlərə baxılır: onun quruluşuna, ƏKİP-ə daxil olan proqramların məqsəd və vəzifələrinə, onların yerinə yetirilməsinə, resursların bölüşdürülməsinə və s. ƏKİP-in şurasına bütün məqsədli proqramların rəhbərləri daxil edilir.

Bundan başqa qərarqahlar yaradılır ki, onlar mütəmədi olaraq proqramlarla işləyirlər.

Ərazi kompleks inkişaf proqramının şurasına bələdiyyə sədri, onun müavinləri və icra hakimiyyətinin müvafiq nümayəndələri daxil ola bilərlər.

Mingəçevir şəhərinin timsalında bələdiyyə və icra hakimiyyətinin birgə "Mingəçevir su elektrik stansiyasının bünövrəsinin möhkəmləndirilməsi", "Kür çayına axıdılan çirkab sularının təmizlənməsi", "Az təminatlı ailələrə və ailələrə yardım", "ev xidmətinin qurulması", "yerli təbii resurslardan istifadənin səmərəliliyinin artırılması" proqramları hazırlayıb istifadə etmələri məqsədəuyğun sayılmalıdır.

2.2. Yerli özünü idarəetmə orqanlarında sosial proqramların hazırlanması və reallaşdırılmasında proqram-məqsədli yanaşma

Əhalinin müxtəlif sosial tələbatlarının ödənilməsində ərazi idarəetmə orqanlarının rolu danılmazdır. İcra və bələdiyyə orqanları əsasən günün vacib sosial problemlərinin aradan qaldırılması yollarını müəyyənləşdirməklə məşğuldurlar.

Proqram məqsədli idarəetməni bələdiyyə və icra hakimiyyətinin cari işlərinə aid olmayan sosial problemlərin həllində istifadə etmək məqsədəuyğundur.

Ümumiyyətlə, əhalinin sosial durumunu və sosial infrastrukturının indiki vəziyyətini nəzərə alaraq sosial sahədə "şəhər əhalisinin kompleks sosial inkişafı proqramı", "məişət xidmətinin təkmilləşdirilməsi", "məşğulluq", "yoxsul təbəqənin vəziyyətinin yüngülləşdirilməsi", "əhalinin mənzil şəraitinin yaxşılaşdırılması», "bələdiyyədə ev xidmətinin təşkili" və digər məqsədli proqramların hazırlanması və həyata keçirilməsi ümdə məsələ kimi ortaya çıxır.

Yoxsulluq şəraitində yaşayan əhalinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasının indiki şəraitdə necə böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini nəzərə alaraq "yoxsul təbəqənin vəziyyətinin yüngülləşdirilməsi" adını daşıyan məqsədli proqramın hazırlanması və yerinə yetirilməsi yollarını araşdıraraq.

Şəkil 1-dən görünür ki, məqsədli proqramların hazırlanması beş mərhələdən ibarətdir. Birinci mərhələdə - "rəhbər və mütəxəssislərin öyrədilməsi və psixoloji səddən keçmə" qarşıda duran ilkin çətinlikləri həll edir.

Çətinliklər aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Artıq mövcud olan əlaqələrdə dəyişikliklər baş verir, bəzi işçilər eyni zamanda iki rəhbərliyin tabeliyində olurlar: bilavasitə öz rəisinə və məqsədli proqramın rəhbərinə.

2. Məqsədli proqramın işlərini cari fəaliyyətlə əlaqələndirmək tələbatı əmələ gəlir. Bu, daha ciddiylə resurs-ların bölüşdürülməsi zamanı əmələ gəlir.

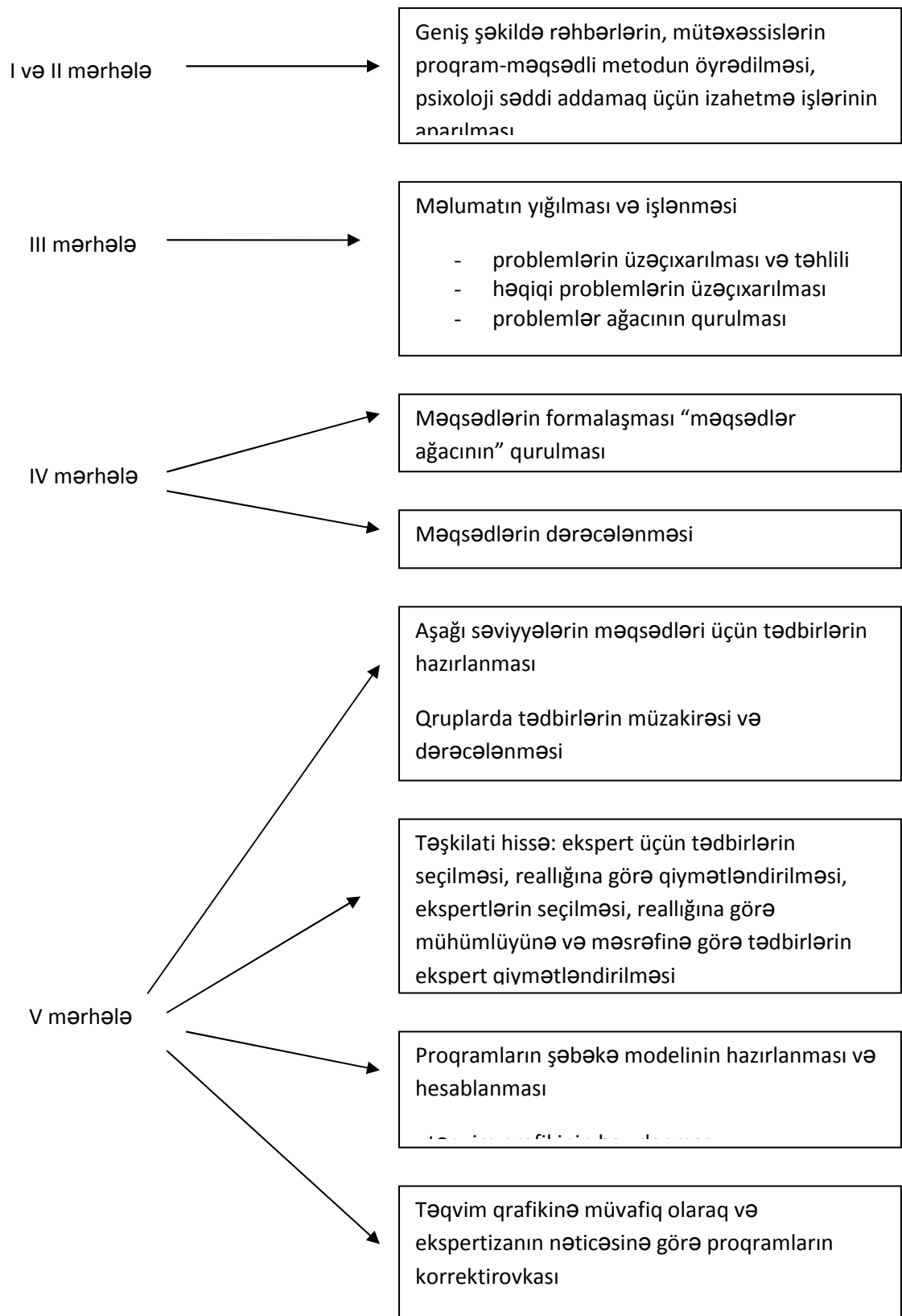
3. Proqram-məqsədli yanaşmanın prinsiplərinə müvafiq məqsədin müəyyən olunması rəhbərləri və icraçıları dəqiq iş görməyə vadar edir. Mühəndis-texnik işçilərin bu halda əməyinin qiymətləndirilməsi "nə qədər etmişən prinsipi ilə" deyil, məqsədə çatma ilə həyata keçirilir. Bu prinsipdə yeni bir şey yoxdur, amma sözdə bunu işçilər qəbul etsələr də, işdə bu prinsipə əməl etmirlər.

4. Bəzi xətti və funksional rəhbərlərdə yerli idarəetmə metodlarına yiyələnmə arzusu olmur.

Qeyd olunan və digər çətinliklər psixoloji sədlər yaradır. Bu sədlər proqram-məqsədli idarəetmənin tətbiq edil-məsinin bütün hallarında mövcud olur.

Psixoloji sədlərin dəf olunması çətin və çoxlu əmək sərfi tələb etdiyinə görə proqramın reallaşdırılmasının bütün dövründə olur.

II-Mərhələ - təşkilətmədir. Bələdiyyə başçısının əmri ilə məqsədli proqramın rəhbəri, onun müavinləri, işçi qrup təyin olunur və baş məqsəd kəmiyyət göstəriciləri və reallaşdırma müddəti göstərilməklə təsdiq edilir. Hər proqramın və yarım proqramın şefi müəyyən edilir. İşçi qrupunun tərkibinə onların birbaşa rəhbərliyinin razılığı ilə spesifik ixtisasa malik mütəxəssislər daxil olur. İşçi qrupunun üzvləri məqsədli proqramın hazırlanmasında və reallaşdırılmasında iştirak edirlər. Xüsusi qrafik vasitəsilə məqsədli proqramın mərhələlərinin görülmə müddətləri təsdiq edilir.

Şəkil 1. Məqsədli proqramın hazırlığı qaydası

III-Mərhələ - problemin diaqnozudur. Bu mərhələ üç əməliyyatdan ibarətdir: informasiyanın təhlili; problemin çətin (dar) yerlərinin müəyyənləşdirilməsi: "problemlər ağacının" qurulması.

İnformasiyanın keyfiyyəti problemin diaqnoz mərhələsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İnformasiyanın keyfiyyətindən həqiqi problemlərin müəyyənləşdirilməsi asılıdır. Məlumatdan istifadə etməklə proqramın reallaşdırılmasındakı dar yerlər müəyyənləşdirilir.

Beləliklə, məqsədli proqramın rəhbəri proqramın məqsədinə çatmağa başlıca əngəllər törədə biləcək dar yerlərin sayını aşkara çıxarır. Sonra isə əsas vəzifə həqiqi problemləri ayırmaqdır. Bu vaxt bir sıra anlar təhlil edilir: hər problem üzrə statistik göstəricilər doğrudurmu; problemlərin həll edilməsi prosedurası varmı, hansı işçiləri problem doğurur və s. Problemləri formalaşdırdıqdan sonra isə "problemlər ağacını" qurmağa başlayırlar. Bu, özünəməxsus çatışmazlıqlar cədvəlidir.

"Problemlər ağacı" "alidən ibtidaiyə" doğru prinsipi əsasında qurulur. Hər şeydən əvvəl, əsas (və ya sıfır) problem müəyyən edilir. Sonra isə birinci səviyyəli problem müəyyən edilir. O, əsas problemin mahiyyətini açır. Bu yola aşağı səviyyədə doğru addımlayaraq gəlib çıxılır.

IV - mərhələ - məqsədlərin müəyyənləşdirilməsi və "məqsədlər ağacının" qurulmasıdır. "Məqsədlər ağacı" "problemlər ağacına" müvafiq olaraq qurulur. Yuxarıda göstəriləyi kimi proqramın baş məqsədi müəssisə direktorunun əmrində müəyyən edilir.

Əsas problemlərdən başlayaraq hər bir problem müvafiq məqsədlə "örtülür". Məqsədlərin aydınlaşdırılması böyük müzakirə tələb edir. Müzakirədə kəmiyyət meyarları, reallaşdırma müddətləri, məsul şəxslərin qeyd olunması, "məqsədlər ağacının" ən aşağı səviyyəsi və lazım olan resurslar göstərilir.

"Məqsədlər ağacı" qurularkən bir qaydaya xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bu da ondan ibarətdir ki, hər bir aşağı səviyyənin məqsədi ondan yuxarı olan səviyyənin məqsədinin mahiyyətini açmalıdır.

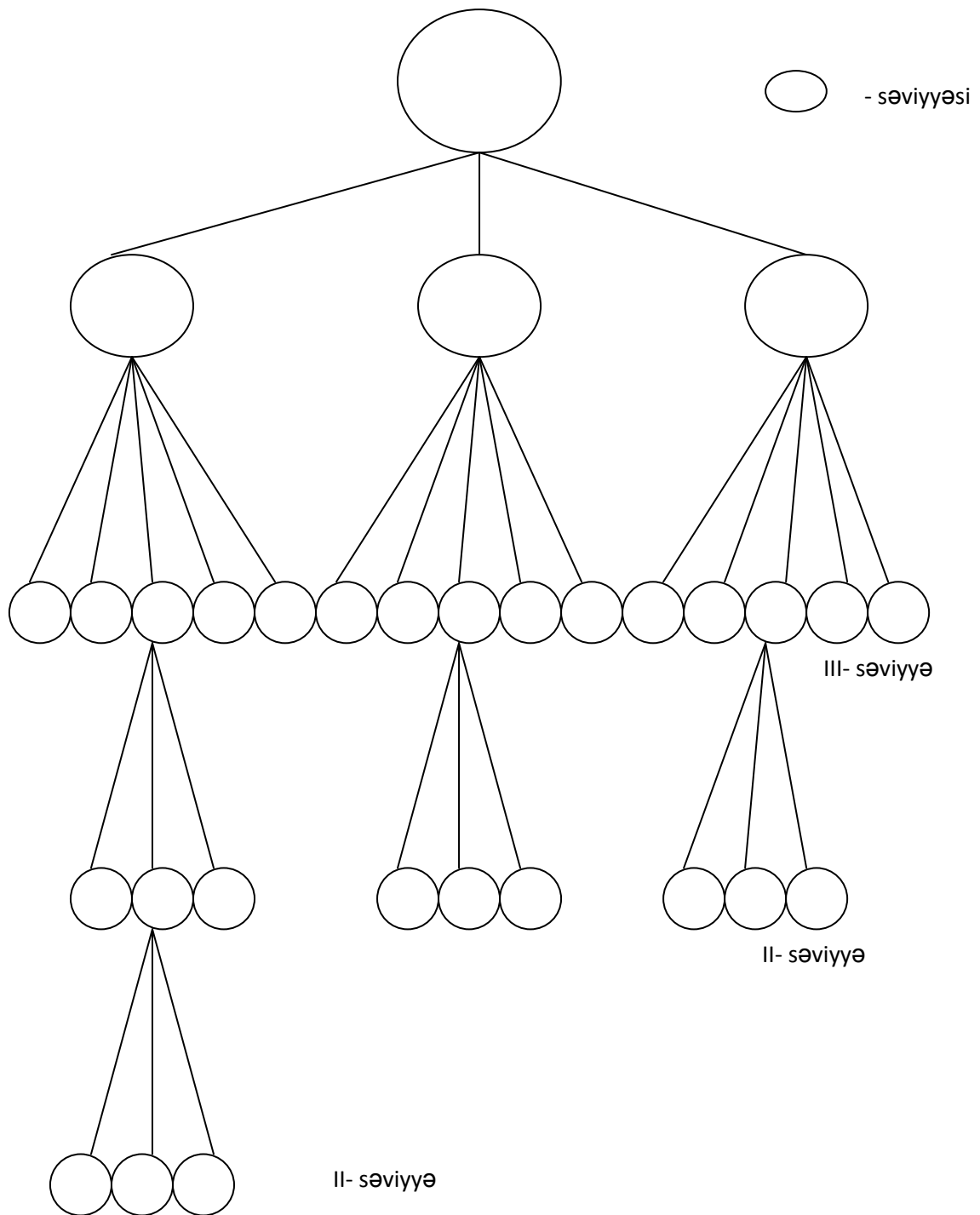
Proqramın məqsədinə çatma dərəcəsini müəyyənləşdirmək üçün və resurslardan istifadəni aydınlaşdırmaq üçün - məqsədli-proqramın pasportu hazırlanır. Məqsədli - proqramın pasportunda hansı səviyyənin məqsədinə aid olmasına baxmayaraq bütün kəmiyyət meyarları, onların məzmunu, ölçü vahidi, reallaşdırma müddətinin il üzrə həqiqi və plan məlumatları göstərilir. Pasportda hər göstərici üzrə məlumat verən qulluq da göstərilir. Bundan başqa məqsədli-proqramın pasportuna məlumat mənbəyi göstərilməklə bütün göstəricilərin hesablama metodikası əlavə olunur. Pasport kəmiyyət göstəricilərinin çatmasına məsul olan qulluqlarla razılaşdırılır və məqsədli proqramın şefi tərəfindən təsdiq edilir.

V - mərhələ - məqsədli proqramın tədbirlərinin işlənilib hazırlanmasıdır. Bu mərhələ 6 əməliyyatdan ibarətdir: tədbirlərin hazırlanması; resursların dəqiqləşdirilməsi; ekspertiza; ekspertizanın nəticələrinə görə məqsədli-proqramının dəqiqləşdirilməsi; proqramın şəbəkə modelinin qurulması və hesablanması; məqsədli-proqramın sonuncu dəfə razılaşdırılması, yazılması və təsdiqi.

Tədbirlər hər aşağı səviyyənin məqsədi üçün işçi qrup tərəfindən hazırlanır. Bu vaxt bir sıra tədbirlər arasından müvafiq problemi həll edən tədbirlər seçilir. Hər tədbir üçün icraçılar müəyyənləşdirilir və yerinə yetirmə müddətləri razılaşdırılır. Əgər tədbirin yerinə yetirilmə-sində bir neçə icraçı məşğuldursa onda hərəsinə dəqiq konkret iş tapşırılır.

Proqramın ekspertizası 4 meyar əsasında həyata keçirilir: tədbirlərin reallığı, proqramın məqsədinə çatmaq üçün vaciblik dərəcəsi, tədbirlərin yerinə yetirilməsi müddəti, resurslar.

Ekspertlər kimi mütəxəssislər xətti və funksional rəhbərlər, işçi qrupunun üzvləri, məqsədli proqramın rəhbəri və şefi çıxış edə bilər. Hər bir ekspertiza tam və obyektiv informasiya tələb edir. Təqvim qrafik əsasında işlənmiş tədbirlər məqsədli-proqramın şefi tərəfindən təsdiq edilir: "Problemlər ağacı", "məqsədlər ağacı", tədbirlər və şəbəkə qrafiki məqsədli-proqramın yerinə yetirilməsində iştirak edən bütün icraçılara çatdırılır.

Şəkil 2. Məqsədlər ağacının ümumi strukturu.

Bəllidir ki, hər bir proqramın başlanğıc götürdüyü il-kin nöqtə "məqsədlər ağacıdır": məqsədlər ağacı şəkil 2-də nümayiş etdirilən struktura uyğun hazırlanır.

Məqsədlər ağacının sıfır səviyyəsi proqramın başlanğıc nöqtəsi sayılır və burada əsas məqsəd qeyd edilir, I - səviyyədə ali məqsədə çatmağı şərtləndirən

konkret məsələlər, II - səviyyədə hər konkret məqsədə çatmaq üçün yerinə yetiriləcək vəzifələr, III - səviyyədə hər vəzifə üzrə görünən tədbirlər, IV - səviyyədə isə hər tədbir üzrə yeri-nə yetiriləcək prosedura və qaydalar müəyyənləşir.

Əksər proqramlarda IV - səviyyə üzrə işlər proqram üzrə konkret icraçıların öhdəsinə buraxıldığına görə məqsədlər ağacında qeyd edilmir.

Analoji qaydada "yoxsul təbəqənin vəziyyətinin yüngülləşdirilməsi" proqramının məqsədlər ağacını hazırlayaq. Fikrimizcə, proqramın məqsədlər ağacı şəkil 3-də göstərilən struktura malik olmalıdır. Burada:

- 1 - yerli imkanlar hesabına iş yerinin açılması;
- 2 - az təminatlılara yerli imkanlar hesabına maddi kömək;
- 3 - sosial uyğunlaşma;
 - 1.1 - bələdiyyədə ev xidməti qulluğunun yaradılması;
 - 1.2 - sahibkarlığa kömək;
 - 1.3 - ictimai işlər və müvəqqəti işlər;
 - 2.1 - bələdiyyədə az təminatlı ailələrə kömək fondunun yaradılması;
 - 2.2 - yerli büdcə hesabına təqaüd və müavinətlərə əlavələr;
 - 2.3 - bələdiyyə hesabına kompensasiyalar;
 - 3.1 - peşə təhsilinə kömək;
 - 3.2 - yeni ixtisaslara yiyələnmə;
 - 3.3 - psixoloji stresin götürülməsi;
 - 1.1.1 - az təminatlıların ev xidməti qulluğuna cəlb olunması;
 - 1.1.2 - ev xidməti qulluğuna aid işlərin müəyyənləşmə-si;
 - 1.2.1 - fərdi sahibkarlara kömək;
 - 1.2.2 - yeni yaradılmış müəssisələrə torpaq sahəsinin ayrılması;
 - 1.2.3 - bələdiyyə mülkiyyəti obyektlərinin özəl müəssisələrə icarəyə verilməsi;
 - 1.3.1 - işsizlərin abadlaşdırma işlərinə cəlbi;
 - 1.3.2 - şəhərətrafı zibilliklərin təmizlənməsinə işsizlərin cəlb olunması;
 - 2.1.1 - fonda yerli büdcədən ayrılımların təşkili;

2.1.2 - xeyriyyə tədbirləri hesabına həmin fonda ayırmalar;

2.2.1 - müharibə veteranlarının təqaüdlərinə əlavələr;

2.2.2 - əlillərə əlavə təqaüd;

2.2.3 - natamam ailələrə bələdiyyə hesabına yardım;

2.3.1 - aztəminatlılara, əlillərə və kimsəsizlərə mənzil kommunal xərclərinin ödənilməsinə kompensasiyanın verilməsi;

2.3.2 - kimsəsizlərə pulsuz yeməxanaların təşkili kimi açıqlanmalıdır.

Sıfır səviyyəsində proqramın admı qeyd edirlər. Sonra bu sahədə mövcud vəziyyətini monitorinqi aparılmalıdır.

İnsanların fizioloji və sosial tələbatlarının minimum həcmi "minimum istehlak büdcəsinə" və "minimum istehlak səbətinə" uyğun müəyyən olunur. Minimum istehlak büdcəsi elmi cəhətdən əsaslandırılmış normalar və normativlərlə müəyyən edilən səviyyədən aşağı olmayan həddə insanı təmin edəcək və qeyri-ərzaq mallarının xidmətlərinin natura və dəyər ifadəsindəki məcmusudur. Əhalinin kasıb təbəqələrinə kömək göstərmək üçün hazırlanan yerli və ümumdövlət proqramları məhz minimum istehlak büdcəsinə nəzərə almaq əsasında tərtib olunmalıdır. İstehlak zənbilinə daxil olan əmtələri (əmək haqqı, pensiya, müavinət, təqaüd, əmanətə görə faiz və s.) indeksləşməlidir.

Minimum istehlak büdcəsinin istehlak səbətinə 300-ə yaxın qida məhsulları, geyim, ayaqqabı, alt paltar, dərmanlar, sanitariya-gigiyena ləvazimatları, mədəni-məişət malları, mebel, mənzil-kommunal və məişət nəqliyyat, rabitə xidmətləri, mədəni-maarif tədbirləri və s. daxil edilir. Milli Məclisin təsdiq etdiyi normalara uyğun olaraq dövlət Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyində minimum istehlak büdcəsinin Azərbaycan variantı hesablanmışdır. Minimum istehlak büdcəsinin ayrıca hissəsinə minimum ehtiyac zənbilinin faiz minimumunu ödəyən ərzaq rasionu daxil edilir. Buraya 19 əsas qida məhsulları daxildir. Beynəlxalq standartlara görə minimum istehlak büdcəsinin dəyəri rasional norma üzrə 3200, minimal norma dəyərinin 20%-i fiziki degradasiya həddini müəyyənləşdirir. Bu hədd 520 kkalori olmaqla, bəzən ölüm həddi də adlanır.

İnkişaf etmiş qərb ölkələrində əhalinin qidalanmasında heyvan mənşəli və vitaminli məhsulların xüsusi çəkisi artır. İqtisadiyyatın inkişafından əhalinin həyat səviyyəsi və yaşayış tərzindən asılı olaraq, bizim ölkədə əhalinin qidalanmasında əsasən karbohidratlı model üstünlük təşkil edir.

Bir çox ölkələrdə əhalinin həyat səviyyəsinin ümumiləşdirilmiş göstəricilərindən biri kimi ailə büdcəsində ərzaq xərclərinin xüsusi çəkisindən istifadə olunur. Bu göstərici aşağı olduqca adamların həyat səviyyəsi bir o qədər yüksək olur.

Kasıb ailələrə daxil olan gəlirlərin əksər hissəsi aşağı əmək haqqı, təqaüd və müavinət növündən ibarət olur.

İşsizlik kasıblığı şərtləndirməklə yanaşı, daha çox məhz kasıb ailələrdə təsadüf edilir. Artan işsizlik, əməyin nüfuzunun və dəyərinin aşağı düşməsi, sosial rəqabətin real mexanizmlərinin zəifliyi üzündən cəmiyyətin təbəqələşməsinin artması - bütün bunlar əhalinin əksər hissəsinin vəziyyətindən narazılığın yaranmasına, münaqişələrə, iqtisadiyyatın səmərəliliyinin aşağı düşməsinə səbəb olur.

İndiki əmək qabiliyyətli əhali hər şeydən əvvəl bazar münasibətlərinə uyğunlaşmaqla yeni tələblərə uyğun işləməyi bacarmamağı, onlarda işgüzarlıq, təşəbbüskarlıq və yenilikçilik keyfiyyətlərinin çatışmamasıdır.

Keçmiş Sovet İttifaqında işçilərin əmək intensivliyi sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdəkindən aşağı olmuşdur. Yeni iqtisadi və sosial motivlər yarandığı şəraitdə isə əməyin gərginlik səviyyəsi də artır. Əsas etibarilə özəl sektorun işçilərində, xüsusən xidmət sektorunda və bu sferanın maliyyə-kredit sferasında işləyənlərdə əməyin intensivliyi daha çox artır. Belə intensivlik işləmək əsasında gəlirlərin yüksəlməsilə bağlıdır.

Məşğulluğun önəmli məsələləri sırasına aşağıdakıları daxil etmək olar:

- dövlət və bələdiyyə orqanlarının birgə səyi nəticəsində işsiz vətəndaşların tez bir zamanda işə düzəlməsi üçün şəraitin yaradılması;

- işsizlərə yeni peşə əldə edilməsi və ixtisasının artırılması imkanı verilməsi yolu ilə qeydə alınmış işsizlərin çevikliyinin və rəqabət qabiliyyətlərinin bərpa edilməsi;

- ictimai və müvəqqəti işlərin miqyasının genişləndirilməsi;

- yeni iş yerləri açan işgüzar təşkilatlara maliyyə-kredit və digər köməyin göstərilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi;

- öz-özünə məşğulluğa və sahibkarlıq təşəbbüskarlığına kömək edilməsi.

Göründüyü kimi gəlirlərin istiqamətləri araşdırdığımız proqramın məqsədlər ağacındakı tədbirlərlə üst-üstə düşür, çulğalaşır və müəyyən mənada bu proqramı gücləndirir.

Çağdaş dövrdə məşğulluq probleminə əsas prinsip kimi işsizliyə sosial cəhətdən məqbul həddə yol verən səmərəli məşğulluğa nail olunması və saxlanmasıdır.

Ölkə səviyyəsində məşğulluğun səviyyəsinə təsir göstərən parametrlər arasında məşğulluq fondu mühüm yer tutur. Məşğulluq fondunun vəsaiti aşağıdakı məsələlərin həll edilməsinə yönəldilir:

- 1) işsizlərin peşəyönümlü, peşəkarlığı və yenidən hazırlığı, onlara təqaüd verilməsi ilə bağlı xərclər;
- 2) ictimai və müvəqqəti işlərin təşkili;
- 3) maddi köməyə gedən xərclər də daxil olmaqla işsizliyə görə müavinətin və digər xərclərin əvəzi çıxılması üçün ödənilən vəsait;
- 4) işsizliyə vaxtından əvvəl pensiya təyinatı ilə əlaqədar olaraq pensiya fondundan ödənilən xərclər;
- 5) iş yerlərinin yaradılması və saxlanması üzrə tədbirlərin keçirilməsinə xərclər;
- 6) əmək bazarında məşğulluq proqramının işlənilib hazırlanmasının təhlili, elmi tədqiqat fəaliyyətinin informasiya təminatı və reklamı, məşğulluq xidməti orqanlarının saxlanması xərclərinin örtülməsi.

Məşğulluq səviyyəsinin artırılmasına "yoxsul təbəqənin vəziyyətinin yüngülləşdirilməsi" proqramında nəzərə tutulan yerli imkanlar hesabına iş yerlərinin açılması vəzifəsinin yerinə yetirilməsi təsir göstərir. Bunun üçün bələdiyyə "ev xidməti" qulluğunun yaradılması, bu qulluğa aid işlərin müəyyənləşdirilməsi və az təminatların ev xidməti qulluğuna cəlb olunmalıdır.

Digər tərəfdən sahibkarlığa kömək, ictimai və müvəqqəti işlər üzrə tədbirlər görülmüşdür. Bu tədbirə isə fərdi sahibkarlığa köməyi, yeni yaradılmış müəssisələrə torpaq sahəsinin ayrılması, bələdiyyə mülkiyyət obyektlərinin özəl müəssisələrə icarəyə verilməsi, işsizlərin abadlaşdırma və şəhəratrafi zibilliklərin təmizlənməsinə cəlb olunmasını aid etmək lazımdır. Hazırlanan proqramda yoxsul təbəqənin vəziyyətinin yüngülləşdirilməsində ikinci əsas məqsəd kimi -

aztəminatlılara yerli imkanlar hesabına maddi kömək göstərmək müəyyənləşdirilmişdir.

Bələdiyyədə aztəminatlı ailələrə kömək fondunun yaradılması, yerli büdcə hesabına təqaüd və müavinətlərə əlavələr, bələdiyyə hesabına aztəminatlılara, əlillərə və kimsəsizlərə mənzil-kommunal xərclərinin ödənilməsinə kompensasiyanın verilməsi, kimsəsizlərə pulsuz yeməxanaların təşkili, aztəminatlılara yerli imkanlar hesabına maddi köməyin istiqamətləri və göstəriciləridir.

Yoxsul təbəqənin vəziyyətinin yüngülləşdirilməsində sosial uyğunlaşmaya da fikir verilməlidir.

Sosial uyğunlaşma tədbirləri arasında yerli icra və bələdiyyə orqanları peşə təhsilinə kömək, yeni ixtisaslara yiyələnmə və psixoloji stresin götürülməsi məsələləri üzrə işləri görməyə can atmalıdırlar. Bu da bütünlüklə "yoxsul təbəqənin vəziyyətinin yüngülləşdirilməsi" proqramının yerinə yetirilməsinə imkan yaradır.

"Yoxsul təbəqənin vəziyyətinin yüngülləşdirilməsi" proqramı ərazidə yerinə yetirilə bilən digər sosial yönümlü proqramlarla qarşılıqlı əlaqədədir. Sosial proqramların qarşılıqlı əlaqələrinin matrisası cədvəl 1-də verilmişdir. Bu cədvəl əyani şəkildə təsdiq edir ki, şəhər əhalisinin kompleks sosial inkişafı proqramının nəticələri birbaşa digər proqramların mənimsənilməsindən asılıdır. Həqiqətən əhalinin kompleks sosial inkişafı məişət xidmətinin təkmilləşdirilməsindən, məşğulluq səviyyəsindən, yoxsul təbəqənin vəziyyətindən, ev xidmətinin təşkilindən və əhalinin mənzil şəraitindən asılıdır.

Öz növbəsində, "məişət xidmətinin təkmilləşdirilməsi" proqramı əhalinin sosial inkişafında ev xidmətinin təşkilinə, əhalinin mənzil şəraitinə, "məşğulluq" proqramı əhalinin sosial inkişafına, yoxsul təbəqənin vəziyyətinə, ev xidmətinin təşkilinə və "yoxsul təbəqənin vəziyyətinin yüngülləşdirilməsi" proqramı əhalinin sosial inkişafına, məşğulluğa, bələdiyyədə ev xidmətinin yaradılmasına təsir göstərir.

Cədvəl 1.

Sosial proqramların qarşılıqlı əlaqələrinin matrisası

Proqramlar	Konkret proqramın digər proqramlara təsiri					
	Şəhər əhalisinin kompleks sosial	Məişət xidmətinin təkmilləşdirilməsi	Məşğulluq	Yoxsul təbəqənin vəziyyətinin	Bələdiyyədə ev xidmətlərinin	Əhalinin mənzil şəraitinin yüksəldilməsi
Şəhər əhalisinin kompleks sosial inkişafı proqramı		1	1	1	1	1
Məişət xidmətinin təkmilləşdirilməsi	1		0	0	1	1
Məşğulluq	1	0		1	1	0
Yoxsul təbəqənin vəziyyətinin yüngülləşdirilməsi	1	0	1		1	0
Bələdiyyədə ev xidmətinin təşkili	1	0	1	1		0
Əhalinin mənzil şəraitinin yüksəldilməsi	1	1	0	0	0	

2.3. Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici investisiya qoyuluşunun əhalinin məşğulluq səviyyəsinə təsirinin qiymətləndirilməsi

Tədqiqat işinin əvvəlki hissəsində deyildiyi kimi, hazırda Azərbaycan Respublikasında həm bütünlükdə əhalinin və həm də onun mühüm tərkib hissəsini təşkil edən əmək ehtiyatlarının orta illik artım sayı və sürətinin 60—70-ci illərdə olduğuna nisbətən xeyli aşağı olmasına baxmayaraq, hələ də burada xeyli sayda istifadə edilməyən əmək ehtiyatları vardır və onların sayı əvvəlki illərə nisbətən, az da olsa, artmaqda davam edir. Bu isə istər-istəməz həmin əmək ehtiyatlarının iş yerləri ilə təmin edilməsini ciddi problemə çevirir. Buna görə də indiyədək respublikada məşğulluq sahəsində əldə edilmiş nailiyyətlər hələlik tələbatı ödəmir və ölkənin işsizlik problemi ilə üzləşməsi davam edir. Məşğulluğun təmin edilməsində əsas məqsədlərdən biri istehsalı sistemli hala gətirmək və artırmaqdan ibarətdir. Bu məqsədin həyata keçirilməsində əsas amil olan sosial məqsədin həyata keçirilməsi də diqqətdən kənarda qalmamalıdır. İşləmək iqtidarında olan hər kəsə iş tapılması, iş qüvvəsi tələb və təklifinin bir çox baxımdan uyğunlaşdırılması, məhsuldarlığın artırılması və təminat altına alınması və beləliklə, işləmək üçün razılığa gəlinməsi kimi məsələlərin hamısı məşğulluğun sosial məqsədini təşkil edir.

Bütün bunlarla bərabər, məşğulluq səviyyəsinin aşağı olmasının ictimai narazılıqların əsas səbəblərindən biri ola biləcəyi də diqqətdən yayınmamalıdır. Respublikada aparılan iqtisadi islahat proqramlarında işsizlik məsələsinin həlli yollarına diqqət yetirilməli və əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi kapital qoyuluşları məsələsilə birlikdə qoyulmalıdır. İstehsaldakı və Ümumi Milli Gəlirdəki artım işsizlik səviyyəsinin azalmasında və deməli, məşğulluğun yüksəldilməsində müəyyən müsbət rol oynayır. Ancaq bu, kifayət deyildi. Buna görə də məşğulluq probleminin həllində uzunmüddətli işlər görülməlidir. Məhsuldar məşğulluğun gətirəcəyi xeyri qısa şəkildə belə izah etmək olar: ehtiyac içində yaşayan əhali qruplarının gəlirinin artırılması və onların iqtisadi inkişafın

nailiyyətlərindən daha çox pay almalarının təmin olunması, iqtisadi inkişaf üçün demoqrafik imkanlardan lazımınca istifadə olunması; hər kəsin ictimai həyatda iştirakının təmin edilməsi və işsizlik, eləcə də aşağı məşğulluğun həddən artıq olmasının doğuracağı qorxu və inamsızlığın qarşısının alınması.

Məlum olduğu kimi, məşğulluq siyasətinin əsaslarının müəyyən olunduğu 1961-ci ildə keçirilən Beynəlxalq Əmək Konfransında təşkilat üzvü olan ölkələrdən tələb olunanlar aşağıdakı kimi göstərilmişdir: Tam, məhsuldar və sərbəst seçim hüququna söykənən məşğulluğu iqtisadi və sosial siyasətin başlıca məqsədinə çevirmək əsas götürülməlidir. Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakılar vacibdir: işləmək istəyən və işləmək gücündə olan hər kəsə işləmək imkanının təmin edilməsi; təmin olunan işlərin mümkün qədər məhsuldar olması; hər kəsin peşə ustalığını artırma biləcəyi, mövcud qabiliyyət və bacarığını göstərmə biləcəyi, öz xasiyyətlərinə uyğun, irq, cins, inanc, yaş və məişət fərqlərinin nəzərə alınmadığı bir işi seçmək sərbəstliyinə malik olması. Bu müddəalar Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının «Əmək hüququ» adlanan 35-ci maddəsində də öz əksini tapmışdır.

Dövlətin məşğulluq siyasətinin əsas məqsədi «tam məşğulluq» təmin olunmasıdır. Tam məşğulluğa nail olmaq dünyanın bütün ölkələri tərəfindən məqsəd kimi qəbul edilir və görülən müxtəlif tədbirlərlə bu məqsədə yaxınlaşmağa cəhd edilir. Ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyəsi və sürətiylə əlaqədar olaraq, məşğulluq probleminin ölçüsü dəyişir. Sabitliyin möhkəmləndiyi, müəyyən bir inkişaf sürətinə malik olan Avropa ölkələrinin məşğulluq problemləri ilə ümitsizlik içində fasiləsiz çalxanmaların yaşandığı inkişaf etməkdə olan ölkələrin uyğun problemləri bir-birindən tamamilə fərqlənir. İqtisadi inkişaf göstəriciləri yüksəlməyə meylli olan ölkələrdə investisiyaların sürətlə artması yeni məşğulluq sahələrinin yaradılmasında mühüm rol oynayır. Bundan başqa, əhalinin artım sürətinin iqtisadi inkişaf sürətindən daha az olması və güclü, eyni zamanda, geniş yayılmış məşğulluq idarələrinin fəaliyyət göstərməsi bu ölkələrdə məşğulluq probleminin kəskin şəkildə böyüməsinin qarşısını alır və bu prosesdə həmin problemin əhəmiyyətli dərəcədə həll olunmasını təmin edir. Onu da demək

lazımdır ki, iş qüvvəsi təklifinin tələbdən çox olduğu dövrlərdə məşğulluq problemi daha da kəskinləşir. İş qüvvəsi təklifinin tələbdən az olduğu dövrlərdə də məşğulluq problemi mövcud ola bilər. İş qüvvəsi təklifi ilə tələb müəyyən şərtlər və zaman baxımından bir-birinə uyğunlaşdırıldıqda isə, məşğulluq problemi azalır. Lakin təəssüflənmək olar ki, hələlik Azərbaycanda lazımi məşğulluq siyasəti formalaşdırılmamışdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu gün dünyanın bütün millətləri gərgin iqtisadi mübarizə aparır və ya başqa cür desək, amansız bir inkişaf yarışı keçirilir.

Dünyanın bütün millətlərinin məqsədi iqtisadi və sosial inkişaflarını mümkün olduğu qədər sürətləndirmək və nəticədə özlərinin həyat səviyyəsini və rifah halını yüksəltməkdən ibarətdir. Bütün millətlərin və iqtisadi sistemlərin məqsədi budur. Bu məqsədi həyata keçirmək və insanın ehtiyaclarını təmin etmək üçün istifadə olunan hər cür əşyanın daha bol və daha keyfiyyətli şəkildə istehsal olunması vacibdir.

İstehsalın həcmının artırılması və keyfiyyət baxımından yaxşılaşdırılması üçün hər bir millət insan ehtiyatlarını maksimum dərəcədə qiymətləndirməyə məcburdur. İqtisadi inkişaf tempini sürətləndirmək üçün lazım gələn digər bütün şərtlər mövcud, olarsa, insan ehtiyatlarını qiymətləndirmək baxımından iki imkandan bəhs etmək olar: zehni və fiziki əməklə məşğul olanların sayı çoxaltmaq və işləyənlərin əməyinin məhsuldarlığını artırmaq. Hansı ölkədə bu iki imkan daha çox reallaşarsa, iş qüvvəsi təklifi o qədər artmış olar. İş qüvvəsi təklifi ilə bağlı siyasəti isə üç əsas qrupa bölmək olar: əhalinin planlaşdırılması siyasəti; iş qüvvəsi ixracı siyasəti; iş qüvvəsi təklifinin əsaslı surətdə dəyişdirilməsi ilə bağlı siyasət.

Xarici kapital qoyuluşlarının məşğulluğa təsirini isə ölçmək çox çətindir. Onun məşğulluğa təsiri ölkələrə və investisiyalara görə dəyişir. İnvestisiyanın məşğulluğa təsiri investisiya qoyan ölkə ilə investisiya qoyulan ölkədə müxtəlif cür qiymətləndirilir. İnvestisiyanın bir ölkəyə daxilolma forması seçilmiş texnologiya və investisiyanın yeri ilk mərhələdə məşğulluğa təsir edən ən mühüm amillərdən biri kimi çıxış edir. İşin əvvəlki «Azərbaycanda iqtisadiyyata xarici investisiya

qoyuluşu mühitinin yaranması vəziyyətinin qiymətləndirilməsi hissəsində göstərildiyi kimi, respublikada yaranmış siyasi sabitliklə əlaqədar olaraq, 1994-cü ildən başlayaraq, ölkə iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrinə xarici investisiya qoyuluşu və xarici iş adamlarının Azərbaycana gəlişi ilbəl artmağa başlamış və hazırda burada 50-dən artıq ölkənin xarici investisiyalı müəssisələri fəaliyyət göstərməkdədir. Ölkədə xarici kapitalın fəaliyyətinin genişlənməsi ondan ibarətdir ki, əgər 1994-cü ildə respublika iqtisadiyyatına cəmi 150 min ABŞ dolları məbləğində xarici investisiya qoyulmuşdursa, bu rəqəm 1995-ci ildə 375,1 mln, 1996-cı ildə 620,5 mln, 1997-ci ildə 1307,3 mln, 1998-ci ildə

4. mln, 1999-cu ildə 1091,1 mln, 2000-ci ildə 927,0 mln, 2004-cü ildə isə 3273,3 mln ABŞ dolları təşkil etmiş və ya 1994- cü ilə nisbətən 21,8 dəfə, 1995-ci ilə nisbətən 8,7, 1996-cı ilə nisbətən - 5,3, 1997-ci ilə nisbətən - 2,5, 1998-ci ilə nisbətən - 2,2, 1999-cu ildə - 3,0, 2010-ci ilə nisbətən isə 3,5 dəfə artmışdır. Bu dəyişiklikləri respublikada fəaliyyət göstərən xarici və müştərək müəssisələrin və onlarda işləyənlərin sayının dinamikasını özündə əks etdirən 2.3.1-ci cədvəlin məlumatlarından da aydın görmək olar. Həmin cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, 1995-ci ildə respublikada fəaliyyət göstərən 293 xarici investisiyalı müştərək və xarici müəssisə olmuşdursa, onların sayı dəfə artaraq, 2000-ci ildə 1478-ə, o cümlədən sənaye sahəsində fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı təqribən 5,9 dəfə artaraq, 65-dən 381-ə, tikintidə 15,0 dəfə artaraq, 12-dən 180-ə, topdan və pərakəndə satışda 6% artaraq, 166-dan 176-ya, nəqliyyat, anbar təsərrüfatı və rabitədə 17,2 dəfə artaraq, 8-dən 138-ə, digər kommunal, sosial və fərdi xidmətlərdə 2,2 dəfə artaraq, 25-dən 56-ya gəlib çatmışdır. Həmin müəssisələrdə işləyən işçilərin orta siyahı sayı isə bu dövrdə bütünlükdə respublikada fəaliyyət göstərən xarici investisiyalı müəssisələrdə 3,1 dəfə artaraq, 7027 nəfərdən 22145 nəfərə, o cümlədən sənayedə 2,8 dəfəyə yaxın artaraq, 3213 nəfərdən 8905 nəfərə tikintidə 4,5 dəfə artaraq, 455 nəfərdən 2052 nəfərə, topdan' ticarət və pərakəndə satışda 15,3% artaraq, 1578 nəfərdən 1819 nəfərə, nəqliyyat, anbar təsərrüfatı və rabitədə 19,2 dəfədən çox artaraq, 214 nəfərdən 4118 nəfərə, digər kommunal, sosial və fərdi xidmət sahələrində isə 11,3 % artaraq, 599

nəfərdən 667 nəfərə gəlib çatmışdır. Bu dəyişikliklər 1999—2010-cu illərdə daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar, icarə və kommersiya fəaliyyəti, təhsil, səhiyyə və sosial xidmətlər sahəsində fəaliyyət göstərən müəssisələrdə də özünü büruzə vermişdir. Ancaq təhsil sahəsində fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayının 1,8 dəfə artaraq, 9-dan 16-ya çatmasına baxmayaraq, orada işləyənlərin orta siyahı sayı 28 % azalaraq, 913-dən 706-ya düşmüşdür. Bunun əksinə olaraq, səhiyyə və sosial xidmətlər sahəsində bu göstəricilər müvafiq surətdə 4,1 dəfə və ya 41,8% artaraq, 7-dən 29-a və 67-dən 95-ə çatmışdır. Müqayisə edilən dövrdə həmin müəssisələrin və onlarda çalışan işçilərin sahə quruluşundakı dəyişikliklərə gəldikdə isə, bunu 2.3.2-ci cədvəlin məlumatlarından daha aydın görmək olar.

Həmin cədvəlin məlumatlarından görünür ki, əgər 1995-ci ildə Azərbaycanda fəaliyyət göstərmiş xarici investisiyalı müəssisələrin 29,0 %-i, orada işləyənlərin isə 55,2 %-i sənaye, tikinti, nəqliyyat, anbar təsərrüfatı və rabitə sahəsində, müvafiq qaydada 71,0 və 44,8 %-i topdan və pərakəndə satış, mehmanxanalar və restoranlar, digər kommunal, sosial və fərdi xidmət sahələrində fəaliyyət göstərən müəssisələrin payına düşürdüsə, 2010-ci ildə bu göstəricilər müvafiq surətdə 38,1, 50,7%, 61,9% və 49,3 % təşkil edərək fərqlənmişdir.

***Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən xarici və müştərək müəssisələrin
və onlarda işləyənlərin sayının dinamikası***

Sahələr	Müəssisələrin sayı (ədəd)			1995-ci ilə nisbətən	Orada işləyənlərin orta siyahı sayı (nəfər)			1995-ci ilə nis- bətən
	1995- ci ildə	1999- cu ildə	2000- ci ildə	2000-ci ildə, % lə	1995- ci ildə	1999- cu ildə	2000- ci ildə	2000-ci ildə, % lə
Respublika üzrə cəmi	293	775	1478	504,4	7027	18677	22145	315,1
Sənaye	65	149	381	586,1	3213	7697	8905	277,1
Tikinti	12	79	180	1500,0	455	1507	2052	451,0
Kənd təsərrüfatı, ovçuluq, meşəçilik və balıqçılıq	-	-	2	-	-	-	256	-
Topdan və pərakəndə satış	166	177	176	106,0	1578	1608	1819	115,3
Mehmanxanalar və resto- ranlar	17	14	11	64,7	968	781	583	60,2
Nəqliyyat, anbar	8	78	138	1725	214	2773	4118	1924,3
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar, icarə və kommersiya fəaliyyəti		247	489			3009	2944	
Təhsil	–	9	16	-	-	993	706	
Səhiyyə və sosial		7	29	–	–	67	95	-
Sosial və fərdi xidmətlər	25	15	56	224,0	599	242	667	111,3

Bu deyilənlərdən aydın olur ki, 1995-ci illə müqayisədə 2010-cu ildə maddi istehsal dairəsində fəaliyyət göstərən xarici investisiyalı müəssisələrin xüsusi çəkisi 9,1 bənd artdığı halda, orada işləyənlərin xüsusi çəkisi 4,5 bənd azalmış, xidmət dairəsində fəaliyyət göstərən müəssisələrin xüsusi çəkisi isə əksinə, 9,1 bənd azaldığı halda, orada işləyənlərin xüsusi çəkisi 4,5 bənd artmışdır. Bu isə o deməkdir ki, hələ də respublikada fəaliyyət göstərən xarici investisiyalı müəssisələr arasında xidmət dairəsinə aid olan müəssisələr və orada işləyənlər nisbətən üstünlük təşkil edir. Ona görə də gələcəkdə həmin müəssisələrin daha çox maddi istehsalla bağlı olan sahələrə yönəldilməsinə diqqət artırılmalıdır. Tədqiq

edilən sahədə yaranmış vəziyyəti dərindən təhlil edib öyrənmək və əsl həqiqəti aşkara çıxarmaq məqsədilə ölkədə fəaliyyət göstərən xarici investisiyalı müəssisələrin mülkiyyət formaları üzrə nəzərdən keçirilməsinə də böyük ehtiyac vardır.

Cədvəl 2.3.2

Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən xarici investisiyalı müəssisələrin və orada işləyənlərin sahə quruluşunun dəyişilməsi (%-lə)

Sahələr	Müəssisələr üzrə			Orada işləyənlər üzrə		
	1995-ci ildə	1999-cu ildə	2000-ci ildə	1995-ci ildə	1999-cu ildə	2000-ci ildə
Respublika üzrə cəmi	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Sənaye	22,2	19,2	25,8	4,7	41,2	9,3
Kənd təsərrüfatı, ovçuluq, meşəçilik, balıqçılıq	-	-	0,1	-	-	1,2
Topdan və pərakəndə satış	56,7	22,8	11,9	22,5	8,6	8,2
Mehmanxanalar və restoranlar	5,8	1,8	0,7	13,8	4,2	2,6
Nəqliyyat, anbar təsərrüfatı və rabitə	2,7	10,1	9,3	3,0	14,8	18,6
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar, icarə və kommersiya fəaliyyəti	-	31,9	3,1	-	16,1	13,3
Təhsil	-	1,2	1,1	-	5,3	3,2
Səhiyyə və sosial xidmətlər	-	0,9	2,0	-	0,4	0,4
Digər kommunal, sosial və fərdi xidmətlər	8,5	1,9	3,8	8,5	1,3	3,0

Respublikada mövcud olan xarici investisiyalı müəssisələrdə işləyənlər

Sahələr:	1995-i ildə	2010-ci ildə
Respublika üzrə:	100,0	100,0
Sənaye	17,2	76,3
Tikinti	4,0	9,0
Kənd təsərrüfatı, ovçuluq	-	0,1
Meşəçilik və balıqçılıq	-	-
Topdan və pərakəndə satış	68,4	0,7
Mehmanxanalar və restoranlar	6,6	1,0
Nəqliyyat, anbar təsərrüfatı və rabitədə	1,6	9,3
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar, icarə və kommersiya fəaliyyəti	-	3,2
Təhsil	-	0,1
Səhiyyə və sosial xidmətlər	-	0,1
Digər kommunal, sosial və fərdi xidmətlər	2,2	0,2

Hazırda ölkə iqtisadiyyatına xarici investisiya qoyuluşunun əhalinin məşğulluq səviyyəsi və quruluşuna təsirini düzgün öyrənib, aşkara yığ artmaq üçün zəruri olan vasitələrdən biri də fəaliyyətdə olan müştərək və xarici müəssisələrin ölkə ərazisində yerləşdirilməsi vəziyyətini aydınlaşdırmaqdan ibarətdir. Statistik məlumatların təhlilindən görünür ki, 2000-ci ildə Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərmiş 1478 xarici investisiyalı müəssisənin 1380-i və ya 93,4 %-i Bakı şəhərində, 6-sı və ya 0,4%-i Naxçıvan Muxtar Respublikasında, 20-i və ya 1,4%-i Gəncə şəhərində, 24-ü və ya 1,6%-i Sumqayıt şəhərində, 2-si və ya 0,1 %-i Mingəçevirdə, 11-i və ya 0,8%-i Abşeron rayonunda, 2-si və ya 0,1%-i İsmayıllı rayonunda, 3-ü və ya 0,2%-i Salyan rayonunda, yerdə qalan 28-i və ya 1,9%-i isə respublikanın Lənkəran, Quba, Neftçala, Yevlax, Astara, Bərdə, Ağdaş, Ağcabədi və başqa rayon və şəhərlərdə yerləşmişdir. Eyni vəziyyəti təqribən həmin müəssisələrdə işləyənlərin ərazi məşğulluq quruluşu haqqında da demək olar. Belə

ki, qeyd edilən dövrdə respublikanın xarici investisiyalı müəssisələrində işləmiş 22145 nəfərin 18407 nəfəri və ya 83,1 %-i Bakı şəhərinin, 794 nəfəri və ya 3,6%-i Neftçala rayonunun, 297-i və ya 1,3%-i Gəncə şəhərinin, 224-ü və ya 1,0%-i Mingəçevir şəhərinin, 201-i və ya 0,9%-i Ağcabədi rayonunun, 120-i və ya 0,5%-i Lənkəran, 118-i və ya 0,6%-i Goranboy, 115-i və ya 0,15%-i Ağdaş rayonunun, 72-i və ya 0,3%-i Astara, 48-i və ya 0,2%-i Göyçay rayonunun, yerdə qalan 1749 nəfəri və ya 7,9%-i isə, Naxçıvan Muxtar Respublikası da (burada cəmi 9 nəfər işləmişdir) daxil olmaqla, Azərbaycanın digər rayonlarında fəaliyyət göstərən müştərək və xarici müəssisələrin payına düşür. Bakı şəhərində mövcud olan 1380 müştərək və xarici müəssisənin isə 484-ü (35,1 %-i) daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar, icarə və kommersiya fəaliyyəti, 313-ü (22,7%-i) sənaye sahəsində, 175-i (12,7%-i) tikinti sahəsində, 166-ı (12,0%-i) topdan və pərakəndə satış sahəsində, 133-ü (9,6%-i) nəqliyyat, anbar və rabitə sahəsində, 29-u (2,1 %-i) səhiyyə və sosial xidmətdə, 2-i (0,9%-i) təhsildə, 10-u (0,7%-i) mehmanxana və restoranlarda, 58-i (4,2%-i) başqa sahələrdə fəaliyyət göstərmişdir. Buna uyğun olaraq, respublika paytaxtında həmin sahədə fəaliyyət göstərmiş müəssisələrdə çalışmış 18407 nəfər adamın isə 7177 nəfəri və ya 39,0%-i sənaye, 2052 nəfəri və ya 11,1%-i tikinti, 4038 nəfəri və ya 21,9%-i nəqliyyat, anbar təsərrüfatı və rabitə, 2387 nəfəri və ya 13,0%-i daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar, icarə və kommersiya, 1007 nəfəri və ya 5,5%-i topdan və pərakəndə satış, 365 nəfəri və ya 2%-i təhsil, 507 nəfəri və ya 2,7%-i mehmanxana və restoran sahəsində, yerdə qalan 874 nəfəri və ya 4,8%-i isə başqa sahələrdə işləyənlərin payına düşmüşdür. Bütün bu deyilənlərdən aydın olur ki, hazırda istər bütünlükdə respublikada, istərsə də onun paytaxtı Bakı şəhərində tədqiq edilən sahələrin fəaliyyəti hələlik əhalinin məşğulluq probleminin həll edilməsi işinə yetərinə təsir etmək iqtidarında deyil və bu təsir müxtəlif ölkələr üzrə eyni olmayıb, bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Bu fərqlər özünü həm ölkədə fəaliyyət göstərən müəssisələr və onlarda çalışan işçilərin sayında, həm də onların iqtisadi fəaliyyətinin əsas göstəriciləri sayılan, bu müəssisələrdə buraxılan mal və xidmətlərin faktiki qiymətlərlə (ƏDV və aksiz rüsumları nəzərə alınmadan) dəyərində, yüklənmiş malların, ixrac və

idxalın həcmində büruzə verir. Bunu Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin 2001-ci ilin əvvəlinə olan rəsmi statistik məlumatlarından daha aydın görmək olar. Həmin statistik məlumatlara əsasən, qeyd edilən dövrdə respublikada fəaliyyət göstərən 1478 müştərək və xarici müəssisənin 64-ü və ya 4,5%-i MDB ölkələrinə, 1414-ü və ya 95,5%-i isə Uzaq xarici ölkələrin payına düşmüşdür. Həmin müəssisələrdə işləyən 22145 nəfərin isə müvafiq qaydada 671 nəfəri və ya 4,3%-i MDB ölkələrinə, 1414 nəfəri və ya 95,7%-i uzaq xarici ölkələrə məxsus müəssisələrdə çalışmışdır. Bütünlükdə götürüldükdə, bu müəssisələrdə buraxılan məhsulların və xidmətlərin dəyəri faktiki olaraq ixrac idxaldan təqribən 7,4 dəfə və ya 3130788,6 milyon manat çox olmuşdur. Bu, müsbət hal kimi qiymətləndirilməlidir. Bu, onu göstərir ki, ölkədə fəaliyyət göstərən həmin müəssisələr burada təkcə əhalinin məşğulluğu baxımından deyil, həmçinin xalqın müxtəlif mal və xidmətlərə olan tələbatının ödənilməsi baxımından da böyük rol oynayırlar.

Yuxanda deyilənlərdən bir daha aydın olur ki, Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən müxtəlif ölkələrin xarici investisiyalı müəssisələrini əhalisinin heç də hamısı ölkə əhalisinin məşğulluğunun təmin edilməsində eyni dərəcədə iştirak etmirlər. Burada onu da qeyd etmək lazımdır ki, həmin müəssisələrin rolu təkcə ölkədə fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı ilə deyil, həm də onların yerinə yetirdikləri işlərin xarakteri və əhəmiyyəti ilə də müəyyən edilir. Məsələn, ABŞ-ın ölkədə fəaliyyət göstərən 97 müəssisəsinin hər birində orta hesabla təqribən 10-11 nəfər adam işlədiyi halda, Almaniyanın 51 müəssisəsinin hər birində 17-18 nəfər, İngiltərənin 158 müəssisəsinin hər birində 13-14 nəfər, İranın 40 müəssisəsinin hər birində 3 nəfər, İsveçrənin 22 müəssisəsinin hər birində 17 nəfər, İrlandiyanın 7 müəssisəsinin hər birində 36 nəfər, Səudiyyə Ərəbistanının 1 müəssisəsində 168 nəfər, Türkiyənin 437 müəssisəsinin hər birində 18-19 nəfər, Çinin 3 müəssisəsinin hər birində 79 nəfər, İtaliyanın 2 müəssisəsinin hər birində 56-57 nəfər, İsrailin 1 müəssisəsində 211 nəfər və s. çalışmışdır. Bunu həmin ölkələrə aid olan müəssisələrdə hər nəfər işçiyə və ya müəssisəyə düşən buraxılan mal və xidmətlərin dəyəri haqqında da demək olar. Məsələn, əgər MDB ölkələrinin

fəaliyyət göstərən hər bir müəssisəsinə düşən buraxılan mal və xidmətlərin dəyəri 268,2 milyon manat, hər nəfər işçiyə düşən mal və xidmətlərin dəyəri isə 25,6 milyon manat təşkil etmişdirsə, Uzaq xarici ölkələrdə bu göstəricilər müvafiq surətdə 4371,8 və 287,9 milyon manat təşkil etmiş və ya MDB ölkələrindəkinə nisbətən 16,3 və 11,2 dəfə çox olmuşdur. Başqa bir misal. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən Türkiyəyə məxsus müəssisələrdə çalışan hər nəfər işçiyə düşən buraxılan məhsul və xidmətlərin dəyəri 90,4 milyon manat təşkil etmişdirsə, Almaniya müəssisələrində bu göstərici 49,8 milyon manat, ABŞ müəssisələrində 284,2 milyon manat, İsveçrə müəssisələrində 82,4 milyon manat, İran müəssisələrində 28,6 milyon manat və s. təşkil etmişdir.

Bütün bu yuxarıda göstərilənlər bir daha təsdiq edir ki. Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən xarici investisiyalı müəssisələrin hər biri burada ölkə əhalisinin məşğulluğunun təmin edilməsində və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsində müəyyən müsbət rol oynayır və onların rolu həm də təkcə bununla bitmir. Burada fəaliyyət göstərən həmin müəssisələr tədqiqata cəlb etdiyimiz bütün ölkələrlə Azərbaycanın çoxtərəfli əlaqələrinin inkişaf edib möhkəmlənməsi, Azərbaycan həqiqətlərinin dünyaya çatdırılması, bütün başqa mədəni, elmi- texniki, kadr mübadiləsi və s. sahələrdə qarşılıqlı əlaqələrin inkişaf edib formalaşması, siyasi əlaqələrin genişləndirilməsi və nizamlanmasında da az əhəmiyyət kəsb etmir.

Müxtəlif ölkələrin Azərbaycanda fəaliyyət göstərən ayrı-ayrı müəssisə və şirkətləri öz fəaliyyətləri ilə respublikada əhalinin səmərəli məşğulluğunun təmin edilməsində də az rol oynayırlar. Məsələn, respublikada fəaliyyət göstərən «Koçbank», «EGE» Beynəlxalq Bank, «Bank Milli İran», «Kapital Investment» Şirkətinin «Sibank», «Petrol-Bank LTD», «Azəri- Kastel», «Bakı Koka-Kola Botlers», «Ulduz LTD» firması, «European Tobakko» Bakı, Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti, «Qaradağ Sement» Açıq Tipli Səhmdar Cəmiyyəti, «Zaman» idxal-ixrac firması, «Çağ öyrətim işləmləri», «Qafqaz» Universiteti, «Gənclərə yardım fondu», Azərbaycan «Saman yolu» yayıncılıq xidmətləri LTD şirkəti, «Çiyoda Korporeyşn», «Kaspian Georizikol - MMM», «Azopen»,

«Sönmez» turizm və Ticarət limited şirkəti, «Şou Transport - Import LTD», «Utel» birgə müəssisəsi, «Azevrotel» birgə müəssisəsi və s. müştərək və xarici müəssisələrin ilkin uçot-hesabat materiallarının təhlili göstərir ki, həmin müəssisələrin hər birində 3 nəfərdən 368 nəfərədək işləyərək, müxtəlif istiqamətdə istehsal və xidmətlərlə məşğul olur, respublika iqtisadiyyatına öz töhfələrini verir. Yuxarıda adları çəkilən müəssisələrdə 3162 nəfər çalışmışdır ki, onların da 337 nəfərini əcnəbilər (10,7%-i), 2825 nəfərini (89,3%-i) isə Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları təşkil etmişlər.

Bütün bu deyilənlər xarici investisiyalı müəssisələrin və deməli, Azərbaycana xarici investisiyaların qoyulmasının respublika əhalisinin səmərəli məşğulluğunun təmin edilməsi və onların həyat səviyyəsinin yüksəldilməsində nə kimi əhəmiyyət kəsb etdiyini əyani surətdə sübut edir. Lakin burada belə bir cəhəti də unutmaq olmaz ki, hələlik respublikaya yatırılan xarici kapitalın əksəriyyəti neft sektoruna yönəldiyindən, başqa sahələrdə əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi və onun coğrafiyası məhdud xarakter daşıyır.

NƏTİCƏ

Məşğulluq - iş yerləri ilə təmin edilmələri üzrə işçilər arasındakı münasibətlərin və istehsal vasitələri ilə iş qüvvəsinin birləşməsinin tarixi xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən sosial- iqtisadi prosesdir. O, ictimai əmək bölgüsü ilə bağlı olub, bütün ictimai-iqtisadi quruluşlar üçün xasdır. Bütün formasiyalarda cəmiyyət üzvlərinin əmək prosesində məşğul olmaları əmək ehtiyatlarının mühüm iqtisadi məzmununu ifadə edir. Bütün cəmiyyətlərdə iş qüvvəsinə, mövcud iş yerlərinə əmək məhsuldarlığının səviyyəsinə olan tələb əmək prosesində tətbiq edilən maşın, avadanlıq və s. istehsal vasitələrindən asılıdır. Əhalinin məşğulluğunun bu maddi zəminləri, onların inkişaf istiqamətləri və səviyyələri, habelə istifadəsinin sosial-iqtisadi nəticələri - bu zəminin təkrar istehsalı prosesinin həyata keçirildiyi ictimai- iqtisadi şəraitdən asılıdır.

Məşğulluq, həm də bir iqtisadi kateqoriya kimi, müəyyən cəmiyyət və keyfiyyət tərəflərinə malikdir. Məşğulluğun cəmiyyət tərəfi dedikdə - əmək qabiliyyətli əhali ilə mövcud iş yerləri arasındakı nisbətlik, keyfiyyət tərəfi dedikdə isə iş qüvvəsindən istifadənin səmərəlilik dərəcəsi başa düşülür. Bu səbəbdəndir ki, inkişaf etmiş sivil bazar sisteminin mövcud olduğu ölkələrdə qanunauyğun olaraq çalışırlar ki, istehsal həm tam öz həcminə uyğun olaraq fəaliyyət göstərsin və həm də əmək qabiliyyətli əhalinin tam məşğulluğu təmin edilsin. Çünki bu prosesin səmərəli təşkil edildiyi cəmiyyətlərdə və ölkələrdə həm faydalı məhsullar və xidmətlər istehsalına nail olunur və deməli, həm də əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşmasına təminat verilir. Buna görə də təsadüfi deyildir ki, tarixi inkişafın müxtəlif mərhələlərində məşğulluqla bağlı problemlərin tədqiqinə həmişə xüsusi maraq göstərilmiş və bu sahədə bir sıra nəzəriyyələr yaranmışdır.

Fikrimizcə, bazar iqtisadiyyatı şəraitində əhalinin tam məşğulluğuna əmək qabiliyyətli əhalinin maksimum ictimai istehsala cəlb edilməsi kimi deyil, əmək və təhsil hüququ ilə birlikdə ictimai istehsalda işləmək arzusu və ehtiyacı olanların işlə təmin edilməsi üzrə vətəndaşlar qarşısında dövlət vəzifəsini özündə əks etdirən bir hal kimi baxılmalıdır.

son on il ərzində ölkədə əhalinin məşğulluq quruluşunda dövlət sektorunun xüsusi çəkisinin azalması, qeyri- dövlət sektorunun, o cümlədən fərdi sektorun xüsusi çəkisinin artması meylinin sürətlənməsi müsbət hal olub, bazar münasibətlərinin formalaşmağa başladığını göstərən bir əlamət kimi qiymətləndirilməli və müdafiə olunmalıdır. Ancaq bu sahədə xüsusi sektorun birinci yerə çıxması hələ həmin sahədə məşğulluğun səmərəliliyi haqqında qəti söz deməyə imkan vermir. Çünki hələlik bütün başqa sahələrdə olduğu kimi, xüsusi sektorda da iqtisadiyyatın səmərəlilik dərəcəsi aşağı olaraq qalmaqdadır və bu göstərici bir çox sahələrdə artmaq əvəzinə azalmaqdadır. Ona görə də dövlət və qeyri-dövlət sektorunda, habelə başqa məşğulluq sahəsində mövcud olan nisbətlikləri və bu nisbətliklərdə baş verən dəyişiklikləri optimal hesab etmək olmaz. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatının doğurduğu ən mənfi, neqativ hallardan biri də işsizliyin yaranıb artması və onun xroniki hal almasından ibarətdir. Azərbaycan Respublikası işsizlərin ən çox olduğu ölkələrdən biri kimi diqqəti cəlb edir və həmin məsələnin ayrılıqda nəzərdən keçirilməsini tələb edir.

Region səviyyəsində proqram-məqsədli idarəetmə ayrı-ayrı spesifik sosial, iqtisadi, ekoloji və abadlaşdırma problemlərinin həlli zamanı istifadə edilir. İri regional proqramlar nadir hallarda istifadə edilir. Problemlərin xarakterinə görə regional proqramları dörd müxtəlif növə ayırmaq olar: kompleks, sahəvi, sahələrarası və ixtisaslaşdırılmış. Növündən asılı olmayaraq, yerli özünüidarə orqanları bu və ya digər şəkildə bütün proqramların hazırlanmasında və reallaşdırılmasında iştirak edirlər.

Ərazidə proqram-məqsədli idarəetmənin istifadə edil-məsi ayrıca proqramın yerinə yetirilməsində iştirak edən və iştirak etməyən yerli təsərrüfat sisteminin bütün sistemlərin arasındakı iqtisadi münasibətlərin dəyişməsinə tələb edir. Kompleks məqsədli proqram idarəetmə obyektı kimi bir sıra amillərlə ənənəvi idarəetmə obyektlərindən fərqlənir. Hər şeydən əvvəl, nəzərə almaq lazımdır ki, ərazidə yerləşən istehsal və sosial infrastruktura və onların obyektləri uzunmüddətli məqsədli tələbə müvafiq formalaşır, onların parametrləri texnoloji cəhətdən sabit funksiyaların səmərəli yerinə yetirilməsi əsasında müəyyən olunur.

Regional iqtisadiyyatın səmərəli təşkilinin aşağıdakı qaydaları mövcuddur: yerli resurslardan dolğun istifadə, əmək ehtiyatlarının səmərəli şəkildə tənzimlənməsi, qarşılıqlı əlaqəli proseslərin sinxronlaşdırılması, ixtisaslaşmanın aparılması. Buna görə aşağıdakı şərtə əməl olunmalıdır: ərazi yarım sistemlərin (səhiyyə, ictimai iş, təhsil və s.) maksimum səmərəliliyi bütün ərazi sisteminin səmərəli işləməsini təmin edir.

Proqram-məqsədli idarəetmənin istifadə edilməsi ayrıca proqramın yerinə yetirilməsində iştirak edən və iştirak etməyən təsərrüfat sisteminin bütün elementləri arasındakı iqtisadi münasibətlərin dəyişməsini tələb edir. Ərazi kompleks məqsədli proqram idarəetmə obyektini kimi bir sıra amillərlə ənənəvi idarəetmə obyektlərindən fərqlənir. Hər şeydən əvvəl, nəzərə almaq lazımdır ki, müəssisə, birlik, onların bölmələri məqsədli proqramlarından fərqli olaraq daha yaxşı təşkil olunmuş sistemdir. İstehsal təşkilatı və onun ayrıca götürülmüş bölməsi uzunmüddətli məqsədin tələbinə müvafiq formalaşır, onların parametrləri texnoloji cəhətdən sabit funksiyaların səmərəli yerinə yetirilməsi əsasında müəyyən olunur. İstehsalın səmərəli təşkil olunmasının qaydaları mövcuddur. Əsas və köməkçi sexlərin istehsal güclərinin tarazlığının təmini, qarşılıqlı əlaqəli proseslərin sinxronlaşdırılması, əhəmiyyətin və işçilərin maksimum cəhətdən ixtisaslaşması. Buna görə də yaxşı təşkil olunmuş müəssisələrdə bu şərt gözlənilməlidir: yarım sistemlərin (sexlərin, qulluqların, layihə bölmələrinin və s.) maksimum səmərəli işləməsi bütün sistemin səmərəli işləməsini təmin edir.

Ərazi kompleks inkişaf proqramına bələdiyyə sədri və ya icra başçısı başçılıq edə bilər, digər məqsədli proqramlara ərazinin müvafiq qulluqlarının başçıları rəhbərlik edir. Ancaq məqsədli yanaşma başqa növ idarəetmənin təşkilini tələb edir. Əgər bu tələbi nəzərə almasaq, onda kompleks inkişaf proqramı mənasızdır. Bununla belə xətti-funksional idarəetmə sistemində əvəz etmək düzgün deyildir. Kompromis matris quruluşlarının tətbiqi ilə tamamlanır. Köhnə əhəmiyyətə baxmayaraq, o, ikili və hətta üçlü təbəqəliyi nəzərdə tutur. Konkret işçi həm bilavasitə öz funksional rəhbərlərinə, həm də proqram rəhbərinə təbəqəli olur.

Məşğulluğun önəmli məsələləri sırasına aşağıdakıları daxil etmək olar:

- dövlət və bələdiyyə orqanlarının birgə səyi nəticəsində işsiz vətəndaşların tez bir zamanda işə düzəlməsi üçün şəraitin yaradılması;

- işsizlərə yeni peşə əldə edilməsi və ixtisasının artırılması imkanı verilməsi yolu ilə qeydə alınmış işsizlərin çevikliyinin və rəqabət qabiliyyətlərinin bərpa edilməsi;

- ictimai və müvəqqəti işlərin miqyasının genişləndirilməsi;

- yeni iş yerləri açan işgüzar təşkilatlara maliyyə-kredit və digər köməyin göstərilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi;

- öz-özünə məşgulluğa və sahibkarlıq təşəbbüskarlığına kömək edilməsi.

İstehsalın həcmnin artırılması və keyfiyyət baxımından yaxşılaşdırılması üçün hər bir millət insan ehtiyatlarını maksimum dərəcədə qiymətləndirməyə məcburdur. İqtisadi inkişaf tempini sürətləndirmək üçün lazım gələn digər bütün şərtlər mövcud, olarsa, insan ehtiyatlarını qiymətləndirmək baxımından iki imkandan bəhs etmək olar: zehni və fiziki əməklə məşğul olanların sayımçoxaltmaq və işləyənlərin əməyinin məhsuldarlığını artırmaq. Hansı ölkədə bu iki imkan daha çox reallaşarsa, iş qüvvəsi təklifi o qədər artmış olar. İş qüvvəsi təklifi ilə bağlı siyasəti isə üç əsas qrupa bölmək olar: əhəlinin planlaşdırılması siyasəti; iş qüvvəsi ixracı siyasəti; iş qüvvəsi təklifinin əsaslı surətdə dəyişdirilməsi ilə bağlı siyasət.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Şahbazov K.A., Həsənov H.S., Məmmədov M.H. Menecment Bakı 2007.
2. Ş.H. Hacıyevin rəhbərliyi ilə Şahbazov K.A., Həsənov H.S, Məmmədov M. H. “Dövlət və bələdiyyə idarəçiliyi” dərslik Bakı 2010.
A.Əmiraslanov «Azərbaycan iqtisadiyyatı və bazar münasibətləri». Bakı 1998
3. R.Quliyev «Sahibkarlıq». Bakı 1999
4. Q.Manafov «Sahibkarlığın nəzəri və praktiki məsələləri». Bakı 1997
5. «Haqsız rəqabət» haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu 1996 №4
- 6.»Xalq» qəzeti 1997 25 noyabr
7. «Azərbaycan» qəzeti 1999 25 noyabr
8. V.Musayev, İ.Seyfullayev «Sahibkarlığın əsasları». Bakı 2000
9. Хоскинг «Курс предпринимательства». Москва 1993
10. A.Ş.Şəkərəliyev «Dünya iqtisadiyyatı və beynəlxalq iqtisadi münasibətlər». Bakı 1999
11. И.Н.Герчикова «Менеджмент». Москва 2004
12. А.Марата «Сделано в Японии».М.Прогресс 1988
13. М.Портер «Международная конкуренция» Пер.с.англ.- Международные отношения, 1993 Гл.11
14. Глобальная стратегия международных монополий С.М.А. Экономический аспект - М.Начка 1988
15. İnternet.
16. K.A.Şahbazov, M.H.Məmmədov, H.S.Həsənov – Menecment. Bakı 2005

17. Мескон М.Х., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента. Пер. с англ., М.: Дело, 1993.
18. Портер М. Конкуренция (пер. с англ.) М., 2000. 496 с.
19. Strategic Approach – Gareth Jones.
20. www.managementhelp.org